

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 4.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2015

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében



Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Francia *contrainte*-ek és magyar megkötések

(második, befejező közlemény)

9. §. *Des Amphibologies ou entend-trois* (Az Amfibológiákról vagy félreérthetőségekről, Tabourot, 59r)

Ez a *Bigarrures* leghosszabb fejezete. A címébe foglalt görög eredetű és francia elnevezés a szerző szerint olyannyira közérthető, hogy nem is definiálja, pontosabban egy közmondással magyarázza meg:

Ezeket az ekvivokálisokat még tovább követjük az amfibológiákkal, amelyek kettős értelmű ekvivokálisok, melyeket a mi jó elődeink *entend trois*-nak [félreérthetőségeknek, félrehallásoknak] neveztek el. Ráadásul itt van a közönséges közmondás, miszerint ha valaki tettet, hogy nem érti azt, amit neki címeznek, és másra válaszol, azt mondják, hogy *entend trois*-t csinál.¹

E rövid bevezetés után Tabourot azonnal rátér a megkötés antik hagyományára, hivatkozva Ciceróra, amit egy Aesopus-történet követ:

Márpedig ezek az amfibológiák oly megbecsültek és gyakoriak voltak a görögök-nél és a latinoknál, hogy a filozófusok úgy vélték, a világon minden szó alá van vetve a különböző értelmezéseknek. A második *De Oratore* könyvében Cicero is követi ezt a véleményt, mondván, *nullum esse verbum, quod non sit ambiguum*: és *pro Cecinna* intézett beszédében azt mondja, hogy soha nem lenne jó vége, ha valaki minden szót kicsavarna, amit úgy hívunk, *verba aucupari* (szófoszegetés). És szolgálaink szolgálata sem működne: Esopus feleletei urának, Xantusnak elegendőképp bizonyítják, amikor is a jó étket a nősténykutyának tálalta föl, ahelyett, hogy a feleségének vitte volna oda, mivel Xantus azt mondta neki, vidd a barátnőmnek.²

1 „Novs suyurons encor ces aequiuoques par les Amphibologies, qui sont aequiuoques à deux ententes, que nos bons peres ont surnommé des entend trois. Et mesme nous auons encore ce prouerbe ordinaire, que quand quelqu'vn feint ne pas entendre ce que l'on luy propose, & respond d'autre, on dit qu'il faict de l'entend trois.” Étienne TABOUBROT, *Les Bigarrvres dv Seignevr des Accord*, A Poitiers, par Iean Bavhv, [1572], 1606 (a továbbiakban: Tabourot), 59r.

2 „Or ces Amphibologies ont esté estimees si frequentes entre les Grecs & Latins que les

Majd példák következnek a félreérthető fogalmazásra, előbb Quintilianustól, majd Cicerótól. Az előbbi szerint az amfibológia szónoki hiba, az utóbbi szerint a hibás szofizmára megy vissza, ami ily módon a szofistáktól ered. Tabourot két példája ez utóbbira:

Item: *Mus casum [!] edit, / Mus est syllaba: / Ergo syllaba caseum edit.*

Item: *Populus est arbor. / Multitudo ciuium est populus. / Ergo multitudo ciuium est arbor.*

Az alábbi sem kevésbé leleményes:

A Bárány egy égi jel, / Bárányt ettem, / Tehát egy égi jelet ettem.³

Az amfibológiák eddigi két területét, a szónoki beszédet és a szofisták argumentációit Tabourot egy harmadik részterülettel növeli a latin múltban: „A jogászok sem akartak mentesülni az efféle érvelések alól, mivel éppen ők csinálták a következőket”⁴ – és példák következnek a jogászi érvelés amfibológiáira. Ez után a félreszólások, félrehallások és félreértések területe mérhetetlenül kitágul, minden rend nélkül következnek példák, bevallottan azon sorrend szerint, ahogyan Tabourot fantáziájában fölmerülnek. Áradnak a rövid történetek, többnyire anekdoták, hol a régmúltból, hol a jelenből. Amfibológiáról olvasunk akkor, amikor Croesus jóslatot kért Apollóntól a perzsa király, Cyrus megtámadása előtt, és azt a választ kapta, hogy ha megindítja a háborút ellene, egy nagy birodalom fog széthullani. De nem Cyrusé, hanem Croesusé hullott szét. „Szerző: Hérodotosz első könyv.”⁵ A nyüzsgő anekdotatömegben alig-alig tűnik föl olyasmi, aminek valamilyen szorosabb kapcsolata volna az irodalommal. Mindenesetre föltűnik „a mi francia Sallustiusunk, Philippes de Commines” neve (67r), Jean Bodiné (67r) és Erasmusé (67v), valamint Vergilius eposza 4. énekének kezdete okán Joachim du Bellay neve is. Tabourot beidézi az *Aeneis* két

Philosophes ont estimé tous les mots du monde estre subjects à diuerses interpretations. Ciceron en son second *De Oratore* suyuant cest opinion, dit *nullum esse verbum, quod non sit ambiguum*: & en l'oraison *pro Cecinna*, dit que ce ne sera iamais fait qui vouldra chiquoter tous les mots, ce qu'il appelle *verba aucupari*. Et que iamais nous n'aurons mesme seruice de nos seruiteurs: Les responses d'Esopé à son maistre Xantus en font preuue suffisante quand il porta le bon plat à sa chienne au lieu de le porter à sa femme, pource que Xantus luy auoit dit, porte cela à m'amie.” *Uo.*, 59r-v.

3 *Uo.*, 61v-62r.

4 „Les Iurisconsultes n'ont pas voulu estre exempts de ces argumentations, car ils ont bien fait ces suyuant.” *Uo.*, 62r.

5 „Qui fut semblable à celuy donné par l'oracle d'Apollon au Roy Croesus qui auoit enuoyé demander s'il feroit la guerre à Cyrus Roy des Perses. Car l'oracle donne responce que s'il prenoit la guerre contre iceluy, vn grand Empire seroit subuerti: mais ce fut en fin celuy de ce Roy Croesus, & non de Cyrus, comme il'auoit mal pris. Autheur Herodote liure premier.” *Uo.*, 63r.

sorát abból a jelenetből, amikor Dido szerelme föllobban Aeneas iránt. Vergilius amfibologikus megfogalmazású sorát az Akkordok Ura szerint fordításában Joachim du Bellay egyszerűen átugrotta, s ezért Tabourot a saját fordításával áll elő, és védelmezi saját megoldását (66r–v). Már csak egyetlen utalást emelek ki Tabourot hosszú példatárából, Raminagrobis entend-trois-ját Rabelais-tól:

Nemde Rabelet [!] kellemesen írja le Raminagrobis entend-trois-ját, aki ezekkel a szavakkal csábította a klienseit: Arany itt, barátom, hogy Tanácsra kérsz, Arany ott, olyan a te kérdésed, Arányoz engem, aranyosra értem, arany egy barátom, nem marad más, csak hogy tanácsoljam: arany itt, arany ott.⁶

Itt három kétszótagos egység, az *or là*, az *or ça* és az *or bien* alkotja az entend-trois-t, a szándékolt félreérthetőséget.

Ilyen amfibológiára épül Holéczy Mihály *Álom, halál* című rövid költeménye is, amely kerülő úton ugyan, de ugyanazt adja, mint a neolatin nyelvekben az álom és a halál fonetikai közelsége („*Lamour est mort, souviens-t-en*”, írhatta Guillaume Apollinaire):

Halva meg alva, magyar két szónk nem sokba különböz;
Hirdeti melly köz van halva meg alva között.
Sőt vedd Róma szerént a' H-át lehelésnek, az alva
'S halva közül minden közt kilehelni fogol.⁷

10. §. *Des Antistrophes recontres ou contrepeties* (A szembenálló Ellenstrófákról vagy szembeszellentésekről, Tabourot, 84r)

Ami a definíciót illeti, igen fontos, hogy ezt a megkötetést Étienne Tabourot közelíti a megelőző fejezetek ekvivokális jelenségeihez, jelezve, hogy ezt az eddig bevett szemlélettel szemben teszi. „Még senki sem vélte úgy, hogy ezek az Ellenstrófák ekvivokálisok lennének, oly nagy a különbség közöttük, ha mindkettőjük meghatározását tekintjük: Mivel Ellenstrófa tulajdonképpen egy vagylagos szókifordítás, amit a latinok *verborum inversiones*nek neveztek”.⁸ Ezt könyve

6 „Rabelet n'a-il pas gentilement décrit l'entend-trois de Raminagrobis, qui inuitoit ses Clientules par ces mots: Or ça, mon amy, que demandez vous au Conseil, Or ça vostre question est telle, Or ça, or ie l'entend bien, Or là mon amy, il ne reste plus que vous conseiller: Or là, or là”, *Uo.*, 69r.

7 Sebestyén Gábor, Szép-literatúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez, 4(1824), 96.

8 „Encor qu'aucuns ayant estimé que ces Antistrophes soient aequiuoques, si est-ce qu'il y a grande difference si l'on considere la deffinition de l'vn & de l'autre: Car Antistrophe est proprement vne alternatiue conuersion de mots, que les Latins ont appellé *verborum inuersiones*”. Tabourot, 84r.

egészének alapkoncepciója teszi a lehetővé számára: miután a legelső fejezetben a betűk hatalmas területét úgy mutatta be, mint amely lehetőséget ad betűk és ábrák játékára, betűáthelyezések és ezzel a jelentések megváltoztatásának játékára, a *felcserélt betűkkel felcserélt jelentések* valóban közel állnak a megelőző és a következő fejezetek sok jelenségéhez. Ám mielőtt e megkötés egyes példáira, majd használatának kiterjedtségére térne, két műfaji természetű félreértést kell tisztáznia. E tisztázásnak azonban ára van: e megkötetést ő maga a példák között nem köti egyetlen költői alkotáshoz sem. Vagyis nem azt a megoldást választotta, amit Thomas Sébillet választott 1548-ban megjelent *Francia Ars Poëtika* című tankönyvében, melyet „a fiatal és a francia költészetben még kevésbé járatos tanulók számára írt”. Ebben, túl a költészetnyelv alapvető kérdésein, túl a legfontosabb költői műfajok definíálásán és jellemzésén, túl a rímfajták ismertetésén, az egész *poëtika* legvégén, a könyv lezárása előtti legutolsó mondatban jön elő két jelenség, a *pikárd rébusz* és a *contrepetrie*. Vagyis e két jelenség a margón megjelenik ugyanebben a poétikai traktátusban, de úgy, mintha ott sem lennének. A legutolsó, Sébillet által tárgyalt rímfajta a *rime rétrograde*, amire már nem is ír példát bele a könyvbe, „Mivel ugyanolyan gyorsan meg fogod érteni te magad a retrográd rímet, miként a pikárd rébuszt és a röpke contrepetis-t is.”⁹ Sem Sébillet, sem Tabourot nem használta ki a *contrepéterie* szó szerinti jelentését, amit Timár György így magyarított: *ellenszellentés*¹⁰ (annak mintájára, hogy a *sonnet* hangzatka, a *rondeau* köröcskéző, a *sestina* hatlapos, a *ballade* pedig tánczika).

Az *antistrophe* kifejezés a *Bigarrures* megjelenése idején ugyanaz a terminus, mint amely nagy erővel tört be húsz évvel korábban a francia költői gyakorlatba és a poétikai értekezésekbe. 1548-ban, a francia poétikai forrongás legelső évében kezdődött a vita egyebek mellett az *ode* műfaji természetéről és fajtáiról. Az óda-vita megindulása után, 1550-ben adta ki Pierre de Ronsard az *Ódák első négy könyvét*. Míg maga az *ode* terminus már 1488 óta használatos volt, miután 1511-ben már ott volt Jean Lemaire de Belges-nél és másoknál, a XVI. század közepére számos antik formai mintája és szövegmintája imitáció tárgya lett. Az óda-vitáról írott kitűnő könyvében teljes joggal írhatta François Rouget:

[...] az óda lexikális láncza igen hosszú. Fontossági sorrendben a címek a következőket adják: *óda* (pásztori; dialógusos stb.), *vers lyriques*, *chants lyriques* (mértékre szabott; győzelmi), *chanson*, *odelette*, *hymnusz*; aztán *epthalamium*,

9 „Car aussi tost auras-tu entendu de toymesme la ryme re'trograde, comme le Rebus de Picardie, & le Contrepetis de court.” Thomas SÉBILLET, *Art Poétique François*, Paris, 1548, 79r.

10 LUKÁCSY András [Sándor], *Kiment a ház az ablakon...: Költészet és játék*, Bp., Gondolat, 1981, 466.

canticum, *palinódia*, *beszély*, *epicédium*, *jókívánság*, *panasz*, *epitáfium*, *elégia*, *hálaének* stb. Az óda neme vagy neve gyakran cserélődik ki a címekben rokon formák neveivel.¹¹

Ebben a helyzetben, ideértve Jean Dorat aszklepiadészi, alkaikus, szapphikus latin nyelvű ódáit és a francia Horatius-imitációkat is, Ronsard-nak egyetlen nagy hatású leleménye volt: a pindarikus ódák bevezetése a francia költészetbe. Természetesen nem Pindarosz metrikáját honosította meg (ez már-már lehetetlen lett volna), hanem a költemények szerkezetét, amelyek nem egyszerűen versszakokból állnak, hanem három különféle strófa alkot egy *triadikus tömböt*, s a költeményen belül e triadikus tömb ismétlődik meg még egy vagy több alkalommal.¹² Nálunk a pindaroszi óda ilyen triadikus szerkesztését egyik formaelemző tanulmányában Ungvárnémeti Tóth László mutatta be 1818-ban, magyar példát is mellékelve hozzá (*Óda Herminéhez [a' Pythiai Tizedik Hymnus mértékein]*).¹³ Ami a mi szempontunkból fontos: Pierre de Ronsard (és Ungvárnémeti Tóth László) ilyen *antistrophe*-jének, vagyis annak, amely egy *strophe* és egy *épode* között tűnik fel, az égadta világon semmi köze Étienne Tabourot (és Gabriel Peignot) *antistrophe*-jához. Az előbbi az európai költői formatörténethez tartozik, az utóbbi a megkötések európai tartományához.

Éppen azért, mivel Étienne Tabourot nem kötötte költeményekhez e bigarrure vagy megkötés példáit, 1808-ban Gabriel Peignot így definiálhatott: „A Contrepetterie (e kifejezést egy régi szerző használta) abban áll, hogy két szó első betűjét áthelyezzük, ami gyakran előfordul azokkal, akiknek túl gyorsan perog a nyelvük”. Majd példák következnek nála: A *Caire se Mouche* helyett le *Maire se Couche*. *Sot Pale* helyett *Pot Sale* stb. De ahhoz, hogy ő 1808-ban már mint a költészethez tartozót mutassa föl a Tabourot-nál még csak a megkötésekhez (és csak az élethez) tartozó jelenséget, ha már Peignot föltünteteti, kötelezőnek érzi, hogy a költészethez kösse.

Tartózkodnék attól, hogy e nevetséges és alacsony szójárásról beszéljek, amit ANTISTRÓFÁnak is neveznek, ha olykor nem használták volna föl költeményben

- 11 François ROUGET, *L'apothéose d'Orphée: L'esthétique de l'ode en France au XVI^e siècle de Sébillot à Scaliger (1548–1561)*, Genève, Librairie Droz, 1994, 32.
- 12 A francia Pindarosz-követő ódáról összefoglalóan: Pierre BRUNEL, *L'ode pindarique au XVI^e siècle et au XX^e siècle*, Revue de Littérature Comparée, Cinquante-et-unième année, 51(1977)/2 (avril-juin), 254–271; Nathalie DAUVOIS, *Du temps de l'ode au temps de l'épigramme: Contribution à l'étude du temps lyrique dans l'oeuvre ronsardienne*, Europe: Revue littéraire mensuelle, 64(1986)/691–692 (nov.-déc.), 20–28.
- 13 Ungvárnémeti Tóth László művei, s. a. r. MERÉNYI Annamária, TÓTH Sándor Attila, a görög szöveg gond. BOLONYAI Gábor, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 9), 499–521.

is. Ám ebben az esetben nem a szavak első betűi cserélnek helyet, hanem maguk a szavak. Az ilyen contrepets rendszerint hat- vagy nyolcsoros rövid darabok, bennük három- vagy négyszeres ismétlés található, amikor is három vagy négy szó mindannyiszor különböző sorrendben jön elő. Íme, néhány példa: Az elsővel a protestánsok szolgálnak, akik így írtak üldözőik, II. Henrik, II. Ferenc, Franciaország királyai, valamint Antal navarrai király előre nem láthatott haláláról:

Par l'oeil, l'oreille et l'épaule
Dieu fit mourir trois rois en Gaule.
Par l'épaule, l'oreille et l'oeil
Dieu a mis trois rois au cerceuil.
Par l'épaule, l'oeil et l'oreille
Dieu nous fit voir mainte merveille.

A második a protestánsok ellen készült.

Luther, Viret, Bèze et Calvin
Ont renversé l'esprit divin.
Bèze, Calvin, Luther, Viret
Sont moins au Christ qu'à Mahomet.
Calvin, Luther, Viret et Bèze
Ont mis le mond mal à l'aise.
Viret, Bèze, Calvin, Luther
Et les leurs iront en enfer.¹⁴

Vajon ki lehet az a „régí szerző”, aki a contrepetrie kifejezést használta? Ha megnézzük, hogy az ellenstrófák ókori hagyományából kiket tüntetett ki Étienne Tabourot, a következő névsort kapjuk: Platón, Varron, Festus „és a régí grammatikusok”, valamint Martalis. Sokkal fontosabb azonban az utalása François Rabelais-ra.

Az itt következő kettő két részlet a nagy Pantagruel igaz történetéből:

Femme folle à la messe, est volontiers molle à la fesse.
A beaumont le vicomte,
A beau con le vi monte.¹⁵

14 [Gabriel PEIGNOT], *Amusemens phologiques ou Variétés en tous genres [...] par G. P. Philomnestre*, A Paris, B. A. K., 1808, 65–66. Figyelemre méltó, hogy ugyanezt a *Luther, Viret, Bèze et Calvin* kezdetű verset már Étienne Tabourot idézte, csakhogy nem a *contrepetrie*-ről szóló fejezetben, hanem a 132r lapon, a *vers rapportez* példájaként. E vers mindkét illetén felfogását vitathatónak érzem, azt is, hogy *contrepetrie* lenne benne, és azt is, hogy *összefésült verssorokról lenne szó*.

15 „Ces deux suyuaunts sont extraits de l'histoire veridique du grand Pantagruel.

A megkötéses szövegek gyakran lefordíthatatlanok, hiába bólintunk rá arra, hogy valóban jobb, ha egy ellágyult nő ül a seggén, mint ha egy bolond nő a szentmisén. De ez a két idézetes kijelentés a francia *contrepetrie* etalonjának tekinthető, mindkettő mintadarab. Étienne Tabourot az értekezésében az olvasó elnézését kéri a trágár kifejezések miatt, de *Alcofrybas Nasier* megengedhette magának, hogy éljen velük. És e megkötés maga nem csak a francia XVI. században vonzotta magához a szkatológia képzetköreit, de más nyelvekben is. Rabelais-nál, a *Pantagruel*ben a megkötést megnevező két kifejezéssel találkozunk: az egyik az *antistrophe* főnév, a másik az *équivoquer* ige, amely nem másra utal, mint az *antistrophe* vagy *contrepetrie* kitalálásának, elkészítésének a módjára. Rabelais megerősíti Tabourot-nak azt az elgondolását, amely szerint a *contrepetrie* az ekvivokálisokhoz közeli, ezekkel rokon megkötés.¹⁶ Látuk már, hogy az egyes bigarrure-ök más nyelvre többnyire lefordíthatatlanok, amennyiben nem csupán a megkötés szerkezetét fordítjuk, vagyis nem formai szempontból analóg magyar megkötést keresünk, hanem még az eredeti hely szójelentéseit is át akarjuk vinni a másik nyelvre. Figyeljük meg a *femme folle à la messe* és a *femme molle à la fesse* megoldásait a *Pantagruel* magyar átültetéseiben! Nyári-Kepüs Bálint (*Süpek Ottó*) ezt a megoldást választotta (a kiemelés tőlem való, Sz. Cs.): „[...] egy másikban két vagy három gyűjtölence vala, amivel is dühbe gurította az embereket és az asszonyokat, hogy még a templomban sem viselkedtek illedelmesen; erre meg azt mondta, hogy mindössze egy hangnyi különbség van a *ríma* és az *íma* között”.¹⁷ Fordításában Faludy György egyszerűen átugrotta a francia eredetinek ezt a helyét.¹⁸ Süpek Ottó pedig igen közel járt egy lehetséges magyar *contrepetrie*-hez! Mondjuk, valóban egy hang- vagy betűáthelyezésmi különbség van aközött, hogy *rondeau* (van) az *ímában*, és aközött, hogy *ondó* (van) a *rímában*. A Tabourot által idézett másik rabelais-i *contrepetrie* sem járt sokkal jobban. Mivel a magyar *contrepetrie*, úgy tűnik,

Femme folle à la messe, est volontiers molle à fesse.

A beaumont le vicomte,

A beau con le vi monte.” Tabourot, 85v.

- 16 A két rabelais-i hely a következő, az előbbi a 12., az utóbbi a 14. fejezetben. 1. „En l’autre, deux ou trois miroers ardans, dont il faisoit enrager aucunesfois les hommes et les femmes, et leur faisoit perdre contenance à l’église. Car il disoit qu’il n’y avoit que ung antistrophe entre *femme folle à la messe* et *femme molle à la fesse*.” 2. „– Mais (dist il), équivoquez sur »A Beaumont le Viconte«.

– Je ne sçauroys, dist elle.

– C’est (dist il), »A beau con le vit monte.«” François RABELAIS, *Pantagruel*, Première publication critique sur le texte original par V. L. Saulnier, nouvelle édition augmentée, Genève, Librairie Droz, 1965, 92–93, 119.

- 17 François RABELAIS, *Pantagruel*, ford. NYÁRI-KEPÜS Bálint, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995 [a továbbiakban: RABELAIS 1995], 87.

- 18 François RABELAIS, *Pantagruel*, I, ford. FALUDY György, Szeged, JATE Kiadó, 1989 [a továbbiakban: RABELAIS 1989], 99.

nyelvi fantáziánknek nem oly régi megkötése, a jegyzetben idézett szöveghely fordítása így szól Süpek Ottónál:

- Jó – mondta Panurge –, de előbb csináljon ezzel egy szójátékot: *Kéményedre veréb szállott.*
- Hogy tudnék? – mondta a hölgy.
- Hát akkor itt van, ni – mondta Panurge –: *Kéményedve beléd állok.*¹⁹

Faludy György átvitte ugyan ezt a rabelais-i megkötést, de talán a *viconte ~ con le vit* vicomte-jától indítatva magyar családnevekre.

- [...] Hallotta-e, asszonyom, miért nem akarta Csányi Borbála csatában elesett férje, Telepi Fülöp családi nevét lányneve előtt viselni?
- Nem tudom – sóhajtotta az asszony.
- Mert akkor Telepicsányi Borbálának kellett volna aláírnia a nevét.²⁰

A magyar *contrepetrie*-ről vajmi keveset tudunk, pedig eleven hagyománya rémlik általános iskolai alsó tagozatos gyerekkoromból. Egyelőre Balázs Géza nyelvész gyűjtésére tudok hivatkozni, aki e megkötés magyar nyelvi leleményeit az „aszfalköltészet” és az „internetfolklor” tartományában helyezi el. Az ő példáinak általános mondatszerkezete a ’nem mindegy, hogy’

*tanya a Bakonyban, vagy banya a takonyban
vörös szalag, vagy szőrös valag
fal mellett szarni, vagy szar mellett falni
cseréljünk helyet, vagy heréljünk csehet*²¹

A létezett magyar szocializmus évtizedeiből való ez az ellenszellentéses vicc: „Mi a különbség a békepapság és a KÖZÉRT között? A KÖZÉRT egy vegyes kereskedés, a békepapság egy kegyes vereskedés.” Sokat várok a már egyre gyakrabban egyre gorombább hangra váltó XVII. századi magyar nyelvű hitvitáink vizsgálátától, de e megkötés hazai megjelenései szinte bárhol, bármikor előjöhethetnek.

19 RABELAIS 1995, 107.

20 RABELAIS 1989, 125.

21 BALÁZS Géza, *Miért jobb a sör a nőknél?: Kocsmafilozófia, aszfalköltészet, internetfolklor*, Bp., Fekete Sas, 2001, 90. Az 1980-as években a 4. kifejezéspár a „heréljünk cheyenne-t” utótaggal is ismert volt, nyilván az indiánregények hatására. Ugyaninnen, egy budai általános iskola korabeli közösségből adatható a *Nem mindegy, hogy nyomok a hóban vagy nyomok a hóba* szintagma is. További adatok Erdélyből, baráti körből: *csíkos sikló / síkos csikló; szarba csapni / csapba szarni; ingó firma / fingó Irma; kedves nő / nedves kő.* (Szerk. megj.)

11. §. *Des Anagrammatismes ou Anagrammes* (Az Anagrammatizmusokról avagy az Anagrammákról, Tabourot, 91v)

Mint majdnem mindegyik §-t, Étienne Tabourot ezt is hozzákötötte a megelőző fejezetekhez, mert az egyes fejezeteket egyetlen egységes értekezésbe kívánta összeszőni. „Miután fentebb láttad már az ekvivokálisok, amfibológiák és antistrófák módját, ennél fogva ezektől könnyen átmehetünk az anagrammákhoz, amelyeket másként csereberélt neveknek mondunk”. Majd következik a definíció:

Mert ezek a betűk felforgatásai, oly módon átrakva őket, hogy semmi hozzátoldás, megismétlés vagy rövidítés ne essék bennük, csak ami megvan valamely személy vezeték- és keresztnévében, amiből jelmondatokat vagy teljes értelmű kifogástalan periódusokat csinálunk: és igen oda kell figyelniük, hogy az írásmódot betartsuk, már csak bárki kiválósága miatt is, s e szabály alól senki nem mentheti föl magát, miként Jacques Peletier tette szórakoztató könyvében, melyet Bonaventure des Periers neve alatt hozott napvilágra, Iean Gidoen névvel, akit ő Angin Doye-nak írt át.²²

Tabourot meghatározása tökéletesen megfelel a mi anagramma-felfogásunknak. A Peletier által készített anagrammára tett utalása azért lényeges, mert ezek szerint vannak *technikailag* hibás vagy rossz anagrammák, s ezek csak azért létezhetnek, mert a készítőik nem az anagramma *szigorú* szabályához (*reigle*) tartják magukat. Mint majd látható lesz, a XVII. századi magyar anagrammatikában a szigorú szabály érvényesítésének példája sokkal kevesebb, mint a fellazított anagrammáké. Az értékbeli megkülönböztetés lehetőségét a *szigorú* és a *fellazított* anagramma közti különbség alapozza meg: már a XVII. század elején a mi költészetünkben is ezzel támadható a „rossz” (verses) anagramma, és ezzel védhető a „jó”. Az írásmód vagy ortográfia be nem tartása volt 1615-ben a visszatámadás alapja egy olyan verses anagramma-csatában, amely csak melléütközete volt egy nagy harcos hitvitának. A *Kalauzról* folytatott és hosszú vita egyik leágazása abból indult ki, hogy Pázmány Péter *Az Igazságnak*

22 „Tu as peu cy deuant voir la façon des Aequiuoques, amphibologies, & Antistrophes, desquelles consequemment nous viendrons aisement aux Anagrammes, qu'on dit autrement noms renuersez: Parce que ce sont inuersions de lettres tellement transposeez, que sans aucune adionction, repetition, ou deminution d'autres que celles qui au nom & surnom d'une personne, on en fait quelques deuses ou periode accomplie d'une sens parfait: & faut bien aduiser que l'ortographe y sot bien observuee, si ce n'est l'excellence de quelqu'un, on se puisse dispenser de ceste reigle, comme en celuy rapporté par Iacques Pelletier, au liure plaisant de ses comptes qu'il a fait mettre en lumiere sous le nom de Bonaventure des Periers, d'un nommé Iean Gidoen, qui trouua, Angin Doye.” Tabourot, 91v–92r.

Gyeözedelme című vitairatában gúnyverssel rontott Alvinczi Péter *nevének* is. Feleletül erre Zvonarich Imre csepregi evangélikus esperes és Nagy Benedek kőszegi evangélikus iskolamester a *Pazman Peter pironalagi* (Keresztúr, 1615) című kiadványban, válaszul a Pázmány-kötet, a *Csepregi Mesterseg* névgyalázó epi- és anagrammáira *Magyar Anagrammas Versekkel* válaszolnak. A verses csatát ki-provokáló Pázmány nem folytatta a költői vitát, amelybe idővel Langi Mihály is belesodródott. Helyette Balásfy Tamás folytatta Pázmány Péter poétai védelmét és a támadást az őt bántó „iffiu Poéták”, Zvonarich Imre és Nagy Benedek ellen. A Balásfy Tamás írta *Epinicia Benedicto Nagi* (Pozsony, 1616) című nyomtatvány egyetlen, kissé csonka példányban maradt ránk, de azért megőrzött 9 darab, NAGI BENEDEK nevéből és nevére készített művet, *Az keoszegi iskola-por Soce nevebeol csinalt kölcsönt fizető anagrammas verseket*. Nem a saját, hanem az ellenfél verses anagrammái már ekkor, az előszóban *az versek csinálásában valo mesterkedesek, kákombák gyermeksegh tulaidona* mind. Mert írni Nagy Benedek

[...] csak egy ighaz Anagrammat sem tudott, az Pazmany Peter Vram neueböl ki facsarni, mert hun igy iria, Pasmani, hun igy Pasmnij, hun igy Paasmanij, igys: Pazmani: Az Z. betüt, S betüue csinallya, az y à ki egy betü, asztis ket betüue ij: hunn fenn hadgya az Z., hun aszt ki lopuan belölle, más teszen helyeben, S hun csak egy .i. betüt vét, az N. vtann, hun kettöt ij.²³

Mert azt nem érdemes vita tárgyává sem tenni, hogy Petrus Pazmanij valóban *Rusnia Pap-é*, vagy csak *Minapi Terpè*? Ha viszont az anagramma-kijelentések *technikailag* tökéletlenek, akkor szerzőjük egyrészt elmarasztható a magyar és a latin nyelv igen tökéletlen ismeretében (s az efféle *korcsos es koszos Magyar ember, Deaktalan Domine*), másrészt az ő neve fölhasználásával kell megmutatni neki, milyen az *igaz anagramma* („Ha szeghet szegghel kell ütni, az Soce írta verseket, versekkel kellett száíában verni, hogy ne vélye az nagy balgatagh Ember, maghát, tudósnak lenni”). Technikai szempontból Balásfy Tamásnak mind a 9, disztchonokban írott anagrammás verse korrekt (tehát „igaz”) anagrammákat foglal magában.

Most visszatérünk Tabourot-hoz, aki az iméntiek után rátér az anagrammák görög eredetének dicséretére. Annál érdekesebb azonban az Artemidórosz kapcsán említett, de sajnos ki nem fejtett – freudi? lacani? – kapcsolat az anagrammatizmusok és az álomértelmezések között. Tehát:

23 Bethlen Gábor korának költészete, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVII/8), 541.

Isaac Tzetzes Lycophront magyarázva tanúsítja, hogy a régi görögök törődtek ezzel. Hiszen elmondja, hogy Lycophront nem csupán költészetéért becsülték, hanem azért is, mert szerencsésen készített anagrammákat: mint amit például Egyiptom királyára, Ptolemaioszra talált ki.

Πτολομαιος	Απο μελιτος.
Vagyis, Emmiellé.	
És feleségére, Arsinoë királynőre,	
Αρσινοή,	Ερας ιον
Júnó violája.	

Még inkább megmutatja, hogy e tudomány hajdan milyen megbecsült volt, hogy Artemidórosz az álmokat magyarázó könyvében mondja ezt, s meg kell jegyezni, hogy az anagrammatizmusok jelentős lökést adtak az álmok megértéséhez.²⁴

Ami az anagrammatika gyakorlásának jelen helyzetét illeti a XVII. század második felében, ez a lelemény (*invention*) közkeletűvé (*commune*) vált. Pedig maga a megkötés jobb sorsra érdemes – ekkor Tabourot számos példát idéz saját magától, latin és francia anagrammákat egyaránt. Egy anagramma vagy attól méltó a felidézésre, hogy uralkodóról vagy más kiemelkedő személyről készült (Tabourot-nál ilyen a Valois-k: François de Valois, Henry de Valois, Marguerite de Valois, Charles de Valois, de ilyen Catherine de Medicis és Elisabeth d’Autriche is), vagy pedig attól, hogy jeles költő készítette, akár önmaga nevéből, akár más személyéből. Így emlegeti Pontus de Tiard, Joachim du Bellay mellett Jean d’Aurat (Jean Dorat, Johannes Auratus) anagrammáját a pindarosi ódaforma francia meghonosítójának, Pierre de Ronsard-nak a nevére: *Rose de Pindare*. Az egyes anagrammák értéke nem egyforma: azok az anagrammák leleményesek, amelyeknek a jelentése egybevág a kiinduló név viselőjének a személyiségével vagy valamely alaptulajdonságával. Étienne Tabourot azokat az anagrammákat kedveli, amelyek a kiinduló név viselőjének az erőnyeit eme-

24 „Isaac Tzetzes interprete de Lycophron, nous tesmoigne que les anciens Grecs en faisoient cas. Car il dit que non seulement Lycophron estoit en estime pour sa Poësie, mais aussi pource qu’il faisoit heureusement des Anagrammes: comme pour exemple il trouua sur Ptolemmee Roy d’Egypte.

Πτολομαιος	Απο μελιτος.
Vagyis, Emmiellé.	
Et sur la Royne Arsinoë sa femme,	
Αρσινοή,	Ερας ιον
Violette de Iunon.	

Pour monstrier encor que ceste science estoit recommandee anciennement, Artemidore en son liure de l’interpretation des songes dit ses mots, il faut bien noter que les anagrammatismes donnent grande ouverture à l’intelligence des songes.” Tabourot, 92r-v.

lik ki. De kénytelen megállapítani, hogy „Manapság [...] rendszerint inkább a hitványságról készítünk anagrammákat, mintsem az erényről”, mint például a Marie Menedant nevére készült *Merde en ta main* ('Szar a kezében') anagrammát, amely Tabourot szerint, bár technikailag hibátlan, vicces-mókás és aljas (*follastre & sale*). Tabourot rögzítette azt is, hogy a *szennyes* anagramma bevonult a felekezetek közötti hőzöngés fegyvertárába, majd sietve közli három (névtelen) teológus közös anagrammáját Caluin nevére.

S mielőtt a hazai anyag futó és igen elnagyolt áttekintéséhez visszatérnénk, ide kívánczok két fontos megjegyzés. Az egyik az, hogy az anagrammatizmusnak mint megkötésnek *önmagában* semmi köze költeményhez, költészethez, talán még az irodalomhoz sem. Az iskolai retorikák Európa-szerte világosan tagolták a bejárando utat a kiválasztott névtől az anagrammatikus versig. Ami a hazai helyzetet illeti, a mi „bigarrure”-jeinknek vagy megkötéseinknek nem volt helyük az „elit” vagy a teoretizáló retorikákban, ám annál inkább ott vannak a XVII–XVIII. századi taktikai retorikákban, vagyis az iskolai és iskolás értekezésekben. Ez utóbbiakról, vagyis az iskolai versgyakorlatok felől rostálva meg a vizsgálandó anyagot, máig kitűnő képet ad Bán Imre könyvecskéje 1971-ből.²⁵ Az is kézenfekvő, hogy amikor Kilián István a modern „képvers” XVII–XVIII. századi előzményei felé fordult, és saját szempontjából áttekintette a hazai retorika kézikönyveket, Andreas Graff és Philippus Ludovicus Piscatortól Moesch Lukácsig és Lepsényi Istvánig igen sok ismerős névvel találkozunk. Ha pedig Kilián tanulmányában áttekintjük a Moesch Lukács által tárgyalt 37 költeményfajta, rendre előjönnek Étienne Tabourot megkötései: az akrosztichon, az aenigma, az aequivocum, és persze az anagramma is.²⁶ Ezek az iskolai gyakorlatok a verses anagrammák készítését három szakaszra tagolják: a *programma* a kiválasztott név → a név betűinek cseréjével készül az egy vagy több (szigorú) *anagrammata* → ha ezeket verssorokba foglaljuk, jutunk el az *anagrammatismushoz*, vagyis a versbe foglalt, versben megjelenő anagrammához. De ha a programmból elkészítjük az anagrammatát, akkor (a második „gyártási fázis” után) ugyanúgy befogalhatjuk versbe, mint prózába.

Már utaltam az 1615-ben lezajlott katolikus–lutheránus verses anagrammacsatározásra. Íme egy példa Balásfi Tamástól a kőszegi iskolamester ellen, az ő nevéből készítve. Elöl áll az ortográfiailag helyes névalak (a *programma*); ezt követi maga az *Anagramma*, s csak harmadik egységként járul hozzájuk a versbe (esetünkben disztichonokba) rekkentett költemény.

25 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971.

26 KILIÁN István, *A régi magyar képvers elmélete és kritikája = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, TŰSKÉS Gábor, mts. BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 233–235.

NAGI BENEDEK.

Anagramma.

BEN EGI DEKAN.

BEN DEKAN BENEDEK, S' egi dekan: KERDITEK HUN ben?

Köszegben, DE KAN még mikor ot vagyonis.

No mint hogy Süldök között DEKAN lehet az KAN,

DEKAN is, DE KANis még lehet az BENEDEK.²⁷

Hogy mennyire erős volt a magyar iskolai gyakorlatban a verses anagramma készítésének e három szakaszra tagolása, a napnál világosabban látszik például Gyöngyössi Jánosnál, akinek a XVIII. század második felében készített „anagrammatismusi” 1802-ben jelentek meg nyomtatásban. Nála a három szakasz: programma → anagramma → anagrammatismus.

PROGRAMMA.

S Z A T H M Á R I S Á R A (*)

Anagrammata.

ÍR AZ, 'S MÁSRA HAT.

MÁR-IS TÁR-HÁZAS.

Anagrammatismus.

Ir az, 's Másra hat-eL IöVenDő hasznának

Erele, kIt VéLnél CynthIa' társának:

Már-Is tár-házaz ez, kI párIa Sárának

'S a' tIstva erköLtsel Dús LVcretIának.

Te Vagy ez, IeLes SzŰz! a' kIben Mérészen

tIstaság, 's nyályasság kezet fognak készen,

egygyez a' kegyesség ezekkel egészen:

ezek áLtaL Légyen sorsoD a' Iob részen.

Ezer Hét-száz Hatvan-ötödik Esztendőben. Sára napján.

(*) Az e' féle Parnassusi Játékok, és kivált az úgy nevezett *Chronostichonok*, (mikor valamely versben tsak annyi Romai Számot jelentő betűk találtnak, a' mennyi annak az esztendőnek kijelentésére elégséges, a' mellyben a' Vers irattatik) nékem, Nagy Tiszteletű Tanítóim' példájok után, gyönyörűségeim vóltanak tanuló Deák koromban; *Ruhnkeniusnak* egy *Dissertatioja de Doctore Umbratico* kezembe kerülvén, és azt meg-olvassván, az e' féle gyermek-játékokról tsak nem örökösön le mondottam. Bátorkodtam e' Gyűjteményben bé-tenni ezen két példákat, mellyek nyomtatásban vóltanak. Engedjen-meg nékem az Ér-

27 RMKT XVII/8, 217.

demes és ki-miveltt Magyar közönség. – – *Esopusnak-is tetszett vagy egyszer a’* gyermekek között Dióval jádzani. Egy Harmadik Játékot-is ide ragasztok, melly már később idejű; de a’ melly iránt még annál menttebb lehetek, minthogy azt a’ Nevet akkor Örökösömmé jegyzetem vala.

PROGRAMMA.

K O L O ’ S V Á R I S Á R A.

Anagramma.

VÁROSI ALAK RÓ’SA.

Anagrammatismus.

E VárosI aLak ró’sa angyaLI kép,
pIros szInneL nyILIk, teLLyes, leLes, és ép:
ILLatozzék azért, ’s Légyen oLLy Igen szép,
hogy szIne Lehesen szeMet eL-fogó Lép.

Ezer Hét-száz Hatvan-ötödik Esztendőben. Sára napján.

PROGRAMMA.

A J T A I T S E R E P E S M Á R I A.

Anagramma.

IMÉ ESTER’ SAJÁT PÁRJA.

Anagrammatizmus.

(Itt következik maga az *Eszter, a természet s kegyelem csudája...* kezdetű, viszonylag terjedelmes mű.)²⁸

Gyöngyössi János anagrammatismusai esetében érdekes – és a XVII–XVIII. századi európai költészetben rendkívül gyakori – az, hogy nem egyetlen megkötést foglal versbe, hanem egyszerre kettőt: anagrammát és akrosztichont. Ha ezt leoninusokban tenné, már három tabourot-i megkötést kalászolna össze. Az áttekintő tanulmány végén fogok kitérni arra a jelenségre, amit a *contrainte*-ek dúsításának, halmozásának, a megkötések hipertrófiájának nevezek.

Mint a legtöbb megkötés esetében kijelenthető, a személynévből készített és verses anagrammatika története sem lezárt történet. Hogy a Mátyási–Gyöngyössi-nemzedék után milyen szívóssággal élt tovább minden poétikai és ízlésváltozás ellenére, azt jól példázza Sebestyén Gábor esete, aki a XIX. század második felében is kitartóan ragaszkodott a századelő megkötéses írásának eszményéhez. Sebestyén az 1820-as években jelentkezett költőként, rendszeres szerzője volt a Szép-literatúrai ajándéknak.²⁹ Amikor 1863-ban a Vasárnapi

28 Gyöngyössi Jánosnak Magyar versei, melyeket külömb-külobmféle alkalmatosságokra készített, és végre egyben is szedett, Pesten, Találtatik Kilian Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802, 211–213.

29 Sebestyén Gáborról, különösen közköltészeti érdeklődéséről bővebben lásd VADERNA Gábor tanulmányát a *Doromb* jelen kötetében.

Ujságban az *Egyveleg* rovatban közzétették 20 soros verses névanagrammáját, Pákh Albert és Jókai Mór kötelezőnek érezte, hogy elébe rövid bevezetőt írjon:

– (Költészeti eszme-futtatás) Magyar versíróink nestorától, Sebestyén Gábor urtól ismét néhány legújabb művecske jutott köztudomásra, melyet érdekesnek találunk a közlésre. 1. Anagrammák, új évi üdvözlétül annak az általánosan tisztelt férfinak, kinek becses neve az alábbi versek mindegyik sorában, valamint egyik sor is a másokban benne foglaltatik.

Ezt követi egy Martialis-idézzel megfejelve az anagrammatikus vers, melyből csak négy sort idézek:

SZELLEMI CSIN VAK ÉRTELEM:
A SZELLEMI TERV KINCS-ELEM.
ELVEM A SZELLEMI KINCSÉRT,
A SZELLEMI KINCS ELVEMÉRT.³⁰

12. §. *Des vers retrogrades par lettres & mots* (A betűnként és szavanként visszafelé is olvasható sorokról, Tabourot, 100r)

A fejezet élén Étienne Tabourot visszautal az előző fejezetre, rámutatván az anagrammák és a *vers retrogrades* közti hasonlóságra, vagyis azonosságukra és különbözőségeikre. Mivel ebben az esetben a *retrograde* csak körülírással, keservesen adható vissza, a közkeletű és ismert latin elnevezést fogom használni: *palindrom*, *palindromikus*. Bár ezt a szakszót a XVI–XVII. század nem használta, helyette így hívta: „*Versus reciproci, recurrentes*, amit mi *vers retrogrades*-nak nevezünk” – olvasható egy oldalszámozás nélküli tárgymutatóban.³¹ Tabourot tehát így kezdi az erre vonatkozó fejezetet: „Az Anagrammatizmusok után a betűnként és szavanként Visszafelé is olvasható versekről fogunk beszélni: mert ahelyett, hogy az Anagrammákban a betűket bizonyos [meghatározott] rend nélkül kell áthelyezni, ezekben a betűnként Visszafelé is olvasható versekben rendet követve kell Anagrammatizálni, úgy véve a legutolsó betűt, hogy legelsőnek jöjjön elő.”³² Ezt követi az első példa, amelynek szerzője – láttuk ezt már az összefésült verssorok kapcsán – az ördög.

30 Vasárnapi Ujság, 10(1863)/1, 11.

31 Estienne PASQUIER, *Les Recherches de la France*, avgmentées en cette dernière Edition, A Paris, Chez Pierre Me'nard, M. DC. XXXIII. (Első kiadása: 1596.)

32 „Après les Anagrammatismes nous parlerons des vers Retrogrades par lettres, & mots: parce qu'au lieu qu'és Anagrammes par lettres, il faut transporter les lettres sans ordre certain, en ces vers Retrogrades par lettres, il faut Anagrammatiser d'ordre, prenant la dernière lettre pour venir à la première.” Tabourot, 100r.

Azt mondják, amikor az ördög Szent Antibe-ot a vállán vitte Rómába, szerezte ezt:

*Signa te signa temere me tangis & angis
Roma tibi subito motibus ibit amor.*

Fordítsd vissza e disztichon betűit, ugyanazt a két sort olvasod!³³

A „fordíts meg!” felszólítás annak általános, a magyar anyagban is meglévő jelzése (például késő középkori anyagunkban: „fordéjtsd Eva nevét”), hogy vegyünk észre a palindromot: ez ennek a *contrainte*-nek a megjelölése a szövegekben, vagyis a palindrom megjelöltsége.

E fejezet alcímében a visszafelé is olvashatóság két alfajáról van szó: egyrészt arról, amikor a verssort alkotó szavakat *betűnként* kell visszafelé olvasni, másrészt arról, amikor csak *szavanként* kell. De tulajdonképpen nem két, hanem három alfajról van szó. Mert vannak olyan verssorok, amelyek pusztán ráépülnek egy palindromikus szóra, és csak a disztichon elejére és végére helyezett szó működik visszafelé is olvashatóként, a kétsoros többi része sem betűnként, sem szavanként nem. A palindromikus szavak egyik „őstojása” a *Roma–amor* palindrom. Miután Tabourot beidézte egy névtelen szerzőnek erre a palindromikus szóra szerzett két sorát, következik Scaliger.

Erre a szóra, Roma, Scaliger ezt a kedves disztichont szerezte:

*Roma quod inuerso delectaretur amore,
Nomen ab inuerso nomine cepit amor.*³⁴

Ami a *Roma – amor* szavak elhelyezkedését illeti, ezt a megkötést mások *serpentinum*nak is nevezik. Itt ugyanarról van szó, mint az anagrammatizmusoknál, ahol a névből készített anagrammát kell befoglalni versbe. Meg kell találni a palindromikus szót, és ezt kell beilleszteni a verssorba. Ettől jelentősen eltér a harmadik alosztály, a szavanként visszafelé is olvasandó verssorok alosztálya. A palindrom-szó, ha kitalálандó, verses rejtvény megfejtése is lehet. A következő három példa 1829-ből való:

Visszafutók, (*Palindromi*.)

1. Egy Múltság hátúlról,
Legfőbb szükségéről szóll.

33 „L'on dict que le diable portant Sainct Antibe à Rome sur ses espauls, composa celuy-ci. *Signa te signa* [...] Retournez les lettres de ce distiche vous lisez les deux mesmes vers.” *Uo.*, 100r.

34 „Sur ce mot de Roma, Scaliger a fait ce gentil distiche: *Roma quod inuerso* [...]”, *Uo.*, 100v–101r.

Bál-láb.

2. Egy nagy város, mondom íntve,
Partokat hol Duna ront;
Viszsa most reá tekintve,
Lebeg mint-egy nedves pont.

Pest-tsep.

3. Állítsd lábára fejére,
Régi Nemzet most is áll!
Része szabadságra ére,
Az igától már el-vál.
Fénylett szépen tudományban,
Fénylik most is hagyományban.

*Görög.*³⁵

A második példa után (*Si bene te tua laus taxat sua laute tenebis*) ismét Tabourot magánszférijába jutunk, hiszen több más hivatkozásából tudhatunk a közte és Jacques Peletier közti barátságáról. „Az igen tudós Orvos, Filozófus és Matematikus Jacques Peletier mondta el nekem, hogy Guillaume des Autels adott neki hat így írt darabot, de ő csak erre a legelsőre emlékszik”.³⁶ És akkor nézzük a harmadik alosztályt, a szavanként visszafelé is olvasandó verssorok területét. Ennek tabourot-i, szokás szerint személyes bemutatásából az általa idézett két vergiliusi példát elhagyom.

Áttérve a szavanként visszafelé is olvasandó verssorokra, vannak köztük olyanok, melyeknek visszafelé is ugyanaz az értelme, mint előre; és vannak mások, amelyek egymással ellentétes értelműek. [...] Mint e két fentebbi példa, illet nem tudok francia szerzőtől megjelölni, és amikor erről váltottam szót a néhai kedves Bellau Költővel, mondván neki, hogy én úgy látom, a mi nyelvünkön illet készíteni lehetetlen, ami rendelkezne a latin nyelv nyitottságával, hogy ne lenne roppant mód erőltetett, ő a tudtomra adta, hogy neki volt egy teljes ilyen szonettje, amelyik így kezdődik:

Trespas facheux & doux, doux & facheux trespas.

De csak kevésre emlékszik vissza belőle [...].³⁷

35 A szerző szignója: G-s M., Felső Magyar-országi Minerva, 1829. febr., 144.

36 „Jacques Peletier tres-docte Medecin, Philosophe & Mathematicien, m'a dit que feu Guillaume des Autels luy en auoit donné six de ceste façon, mais il ne peut se ressouuenir sinon de se premier.” Tabourot, 100v.

37 „Venant aux vers retrogrades par mots, il y en a qui ont mesme sens à l'endroit, qu'à l'envers: & d'autres qui ont sens contraires. [...] Je n'en az point remarqué de François que des deux-cy

Mindenesetre feltűnő a palindromikus költészet kapcsán fellépő gyakori amnézia a kortárs francia szerzőket, a poétikairó Jacques Peletiert és Rémy Belleau-t illetően. A Tabourot rendelkezésére álló antik példaanyag elégségesen gazdag, még a középkori is, de a XVI. századi rendkívül gyér, ezért is olyan rövid e fejezet. Pedig más helyeken az Akkordok Ura idéz olyan anyagot, amelyet ide is vonhatott volna. Ilyen a palindromikus ANNA névalak kettős (soreleji és sorvégi) akrosztichonja Clément Marot-nál, amely az akrosztichonról szóló fejezetbe került. Vagy van egy ilyen és három ehhez közelítő sor a költői leírásokról szóló későbbi fejezetben, a *Bigarrures* 160v lapján:

*Tu as, tort, tort tu as,
Vous auez tort, tort auez
Ils ont tort, tort ils ont
Ils auront tort, tort ils auront.*

Mivel a Tabourot által tárgyalt „cifraságok” az európai közkinccs részei, természetes, hogy vannak ide vonható magyar adatok. Tabourot két mintapéldája (*Signa te signa temere temere me tangis et angis* és *Roma tibi subito motibus ibit amor*) megtalálható Szenci Molnár Albert grammatikájában is.³⁸ Ami a palindromikus szavakat illeti, a latinitásban létezik egy másik, a *Roma–amor* elterjedtségét talán felül is múló „őstojás”, az *Eva–ave*. Hivatkozott könyvében Étienne Pasquier a Hetedik könyv XIV. fejezetében úgy idézi, hogy egy *vers retrograde par lettres*-et, vagyis egy betűnként oda-vissza olvasandó verssort is ad, amelybe a névtelen szerzője a palindromikus szót beépítette, majd Pasquier rövid kommentárt is mellékel.

Robur aue tenet, & te tenet Eua rubor.

Ami azt jelenti, hogy Eva volt a mi szerencsétlenségünk legelső gyalázata, és Ave a mi újraépülésünk legelső ereje. Ezt jelképezi Egyházunk e szép himnusszal, azt énekelve, hogy az Angyali üdvözllet vált meg minket, amikor ezt a baljós nevet, Eva, felváltja az Avével. E vers lelki meditáció lelkünk üdvösségéért [...].³⁹

dessus mis, & comme i'en discourais avec feu ce gentil Poëte Belleau, luy disant que i'estimoit qu'il fut impossible d'en faire en nostre langue qui eussent la candeur du Latin, & sans estre extremement forcez, il me fit entendre qu'il en auoit vn sonnet entier, qui commençoit, *Trespas facheux & doux, doux & facheux trespas*. Mais il ne s'en peu ressouuenir [...]. *Uo.*, 102r–v.

38 KILIÁN István, *A régi magyar képvess: Old Hungarian Pattern Poetry*, Miskolc–Bp., Felsőmagyarország–Magyar Műhely, 1998, 314.

39 „*Robur aue tenet, & te tenet Eua rubor*. Qui est à dire que Eua auoit este la premiere honte de nostre mal-heur, & Aue la premiere force de nostre reestablishement. Symbolizant en cecy

Hozzánk is egy himnuszon keresztül érkezett el késő középkori költészetünkbe e kitüntetett palindrom, az *Ave maris stella* himnuszának második versszakán keresztül. Ezt a két sort: „Funda nos in pace, / Mutans nomen Evae”, a *Chech-kódex*ben így olvashatjuk:

Erősejts minket békőségben
Változtatván Évának nevét.

A *Festetich-kódex*ben pedig így:

Álass minket békében
Váltván Éva nevét.⁴⁰

Már láttunk példát olyan névre, amelyik visszafelé olvasva is ugyanazt adja. Gyöngyössi János *Mennyegzői mesék* című rövid ciklusa verses találós kérdéseket tett föl, és versben az Anna névről azt írta, hogy „Mind elől, mind hátul azonos egy ortzájú” szó, a megfejtés közlésénél pedig hozzáfűzte: „ANNA, akár elől, akár vissza-felé egy formán olvastatik.”⁴¹ Ugyanebben a tanulmányban, az akrosztichonokat tárgyaló 15. §-ban találkozni fogunk Clément Marot kettős akrosztichonjával, ahol a négysoros költemény a sorok elején és végén az ANNA nevet mint tökéletes palindromot használja föl. (Ennek megfelelő férfi keresztnév a magyarban a Lél és a Lehel.) A palindromikus szó, mint láttuk a scaligeri példán Tabourot-nál, beépíthető a legkülönbözőbb műfajú és versformájú szövegbe, így rejtvényversbe is, amint ezt „Hrvth.” tette 1833-ban „Döbrő-kozárol”.

V i s s z á s r e j t v é n y. (Palindrom)
Egy tag nevem, bár eszköz csak, nagy hasznú az életben
Kivált a' mezei gazdák munkálgató körében,
Bátor visszán forgotod,
Egyformán olvashatod.⁴²

A megfejtése: eke.

avec ce bel hymne de nostre Eglise, chantant que la Salutation Angelique pour nous sauuer, changea ce fascheux nom d'Eua, en celuy d'Aue. Ce vers vn meditation spirituelle pour le salut de nos ames [...]” PASQUIER, *i. m.*, 663.

40 A szövegek kiadása: *Középkori magyar költői maradványok*, közzét. SZILÁDY Áron, Bp., M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1877 (Régi Magyar Költők Tára, 1), 188., XXXVI. és XXXVII. sz.

41 Lásd SZIGETI Csaba, *Magyar contrainte-ek és francia megkötések (Első közlemény)* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2014, 69.

42 Regélő, 1833, 56. sz. (okt. 13.), 456.

13. §. *Des Allusion* (Az utalásokról, Tabourot, 103r)

Cink, a' régi Magyaroknál annyit tett, mint a' mostaniaknál a' *Kocka*. Ugyanazért: azokat a' korhelyeket, kik egygyüvé szoktak, és szünetlen kockáztak, *Cinkosoknak* nevezték. Még most is: emezt ama' *cinkossának* mondgyuk. Mostani üdönkben az a' régi *Cink* szó egészen ki-veszett. Helyette *Kocka* szóval élünk. Így történt az: hogy kiket ennek-előtte *Cinkosoknak* neveztenek édes Eleink, azokat *Kockásnak* mondgyák vígyázatlan Utóink. Itten tehát a' *Vadászoknak* *Cinkot* vetniek kellett, melyek szerént a' *Les-helyeket* el osztaniok kellett. *Gyulafinak cinkja* nem igen jó lehetett: mivel más helyekre vágyódott. Fialat korára nézvén, olyat reméllhetett, melyben inkább ki-mutathatta vólna vadászti tudományát.⁴³

14. §. *Des Paronoemes ou vers lettrizez* (A paronoemiákról vagy az azonos betűvel kezdődő szavakból álló verssorokról, Tabourot, 132v)

Ez a *Bigarrures* legrövidebb fejezete, a jelenség maga, miként a meghatározása is, igen világos és egyértelmű: „[...] mert minden egyes sor mindegyik szava ugyanazzal a betűvel kezdődik, mint az első szó. A görög és a latin grammatikusok ezeket Paronoemiáknak nevezték a *παρά* és *ὄμοι*-ból, *id est, iuxta similis*, vagyis a mellette és a hasonló szavakból, amiből nekem úgy tűnik, hogy ez az elnevezés túl általános [...]”⁴⁴ Igen, túl általános, mert e megkötés pontos latin elnevezése: *tautogramma*. Ennek antik eredetéről Tabourot nem ír; ma sokan az alliteráció egyik fajtájának tekintik, ezért fogható fel a caesari „*Veni vidi vici*” tautogrammának. Az oulipói szövegkészítés ma is egyik kedvelt contrainte-je.

A definiálás után az Akkordok Ura mindössze három mintapéldát ad, melyek közül csupán a legelsőt idézem:

Machina Multa Minax Minitatur Maxima Muris.

At Tuba terribilis tonitru taratantara trusit.

E három mintakép után – miután kedveltsége és elterjedtsége miatt Tabourot-nak bőséges anyag állt a rendelkezésére – csak olyan példákat kapunk, amelyek a megkötésen túl megkülönböztetett figyelmet érdemelnek.

43 DUGONICS András, *Jolánka, Etelkának leánya*: Első Könyv, *Gyulafinak bújdosásai*, Pozsonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költésével és bötüivel, 1803, 31–32.

44 „[...] pource que tous les mots de chacun vers commence par la mesme lettre que le premier mot. Les Grecs & Grammariens Latins les ont appellez Paronoemes, de *παρά* & *ὄμοι id est, iuxta similis*, cest à dire aupres & semblable, encor qui me semble que ceste denomination est trop generale [...]”. Tabourot, 132v.

Az első ilyen példa a tárgya miatt feltűnő, no meg a tárggyal összefüggő költői álnév miatt. Étienne Tabourot iróniája nyilvánvaló: „A Petrus Porcius Poétának, vagy másként Petrus Placentiusnak nevezett német Költő készített egy rövid, a lehető legmunkásabb Költeményt, melyben leírja a *pugnam porcorumot* [a disznók harcát] mintegy háromszázötven sorban, melyek mindegyike P-vel kezdődik, melyek közül én példaként, és hogy megelégtsem mindazokat, akik nem látták, ezt a XVI-ot gyűjtöttem ki.”⁴⁵ Ez igen fontos megjegyzés Tabourot tájékozódási irányai és forrásai szempontjából. Johannes Petrus Placentius dominikánus szerzetes és liège-i költő később igen sok újrakiadást megért munkája először 1530-ban jelent meg, feltehetően Augsburgban, Heinrich Steiner nyomdájában, mert a címlap – egy mottón vagy jelmondaton kívül – csak ennyit tartalmaz: *Pvgnā porcorum, Per P. Porcium Poëtam MDXXX.*, nyomda és hely nélkül. A *Bigarrures* első megjelenéséig két kiadásról tudok, az egyik 1546-ban látott napvilágot, a másik 1562-ben.

Étienne Tabourot másik hivatkozása is nevezetes munkára utal, és az utalás iróniáját világosan jelzi az, hogy a terjedelmes verses tautogrammát (ez a *vers lettrisé*s latin elnevezése) »munkácskának« (opuscule) nevezi. „Nem sokkal később [a *Pugnam porcorum* megjelenése után – Sz. Cs.] egy Christianus Pierius nevű német ember mintegy ezer vagy ezerkétszáz sorból készített egy munkácskát, amelynek a címe Christus crucifixus, amelyben minden szó C-vel kezdődik.”⁴⁶ A továbbiakban Étienne Tabourot saját példákat ad, amelyeket ő írt, latinul. Csak kommentárjait idézem, magukat a tautogrammákat nem.

Amikor fiatal diák voltam Párizsban, és a Bourgogne-i Kollégiumban laktam, készítettem ezt az ugyanazzal a betűvel kezdődő szavakból álló négysorost, amit bemutattam a néhai Viole úrnak, a fentebb mondott helység Püspökének, és könnyítést jelentett a V, amit kedvem szerint hol magán-, hol mássalhangzónak vettem. [...] Hogy lássunk francia nyelvűt is, ide hozom a következő darabot a magam írásából, amelyet csak 14 éves koromban készítettem, mert azóta nem próbálkoztam más ilyen darab készítésével, [...] és ez egy ugyanazon betűkkel kezdődő szavakból álló Akrosztichon,

45 „Vn Allemand nommé Petrus Porcius Poëta, autrement Petrus Placentius a fait vn petit Poëme laborieux le possible, auquel il décrit *pugnam porcorum* en trois cens cinquante vers ou enuiron, qui commence tous par P. dont i'az rapporté ces xvj. suyuant pour exemple, & pour contenter ceux qui ne l'on pas veu.” *Uo.*, 133r.

46 „Depuis peu de temps en ça vn Allemand nommé Christianus Pierius, a fait vn opuscule d'enuiron mille ou douze cens vers intitulé, Christus crucifixus, tous les mots duquel commencent par C.” *Uo.*, 133v.

Fançois florir France
Royellement Regnera,
Amour Amiable Aura,
Ni n'aura nulle nuisance.
Conseil Constant conduira
Ordonnant obeissance,
Iustice il illustrera,
Sur ses subiect sans souffrance.⁴⁷

Azt hiszem, mondani sem kell, hogy mivel megkötésről van szó, egyaránt beszélhetünk *vers lettriséé*-ről és *prose lettriséé*-ről, hiszen ez a contrainte is működtethető prózában. És legalább két „cifraság” kialakításáról: az akrosztichon és az azonos kezdőbetűjű szavakból álló verssorok megkötéséről.

15. §. *Des Acrostiches* (Az akrosztichonokról, Tabourot, 135r.)

Az akrosztichon jelensége a régi magyar költemények egyik legfeltűnőbb, szó szerint *szembeötlő* vonása. S amennyiben szembeszökő vagy szembeötlő, meg is különböztethetünk (érzékeltetősége felől nézve) kétféle akrosztichont: a megjelöltet és a megjelöletlent. Vagyis azokat az akrosztichonokat, amelyeknek egyes betűit (akár kéziratos, akár nyomtatott) forrásunk kiemelte; ezért olyan szembeötlőek az akrosztichonok. Holott Pap Balázs igen komoly érvekkel állt elő, hogy XVI–XVII. századi költészetünkben helyes arányokat mutasson meg az akrosztichonok alkalmazása és nem alkalmazása dolgában. Az a gyanúm, optikai csalódás áldozatai vagyunk, amikor túlbecsüljük az akrosztichon gyakoriságát (nem a fontosságát!) a régi magyar költészetben.⁴⁸

Az akrosztichon szintén megkötés: ha nem is bármilyen műfajú vagy formájú költeményben, de sokféle megjelenhet. A Második Retorika egyik értekezése ugyan a három módon olvasható balladára ad példát (olyan ballada, amelyben olvasható „függőlegesen” az egyes sorok csak első félsora, vagy csak a második félsorok, végül egymás után a teljes sorok: a „három az egyben” költemény három különböző értelmet hordoz), de a költeménynek van még egy érdekessége. Ha az egyes sorok (vagyis az egyes elülső félsorok) kezdőbetűit összeolvassuk, a

47 „Estant vn ieune escholier à Paris, demeurant au College de Bourgongne, ie fis ce quatrain lettrisé que ie presentay au feu sieur Viole, lors Euesque dudit lieu assez aisé à cause de V, que i'az faict à ma volonté tantost voyelle, tantost consone. [...] Par faute d'en auoir veu en François, ie mettray ce suyuant de ma façon que ie fis aagé seulement de 14. ans, pource que depuis ie n'ay pas essayé d'en faire d'autre, [...] c'est vn Acrostiche de *François florir France...*” *Uo.*, 133v, 134v.

48 PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2014, 131–149.

BIAUTÉ, CLARTÉ, HONNEUR, RICHESSES, PRIS szöveget adja ki. De, mint az értekezés kiadója, Ernest Langlois megjegyezte, „Az akrosztichon nincs kiemelve a kéziratban”.⁴⁹

Ha az akrosztichon elemei a forrásban megjelöltek, akkor igen jó az esély arra, hogy ne kerülje el a modern szövegkiadók és filológusok tekintetét. Egyébként látszólag igen világos megkötéssel van dolgunk, Étienne Tabourot definíciójával ma is egyetérthetünk. „Az akrosztichonok tehát olyan verssorok, melyeknek legelső betűi valamilyen tulajdonnevet tartalmaznak, vagy valami más értelmes szót.”⁵⁰ Valljuk be, némi kivétellel ugyan, de a régi magyar versek filológusai az akrosztichonokat rendre a szerző vagy a címzett kilétének felfedésére aknázták ki, alig fordítva figyelmet magának e megkötésnek a természetére: annyit mindenesetre régóta tudunk, hogy a név, a szó vagy a szöveg „kikalapálható” bármely költeményből, hogy más név, más szó vagy másfajta szöveg léphessen a helyére. Sokkal érdekesebb azonban, hogy mit olvashatunk a *Bigarrures* XV. fejezetében az akrosztichon régiségéről és eredetéről. Miközben a modern filológia már régóta tudja, hogy e megkötés a középkori egyházi költészet leleménye volt, Tabourot természetesen antik és igen korai előképeket emleget, így a Szibillákat, Enniust és Plautust. Bár 1808-ban Gabriel Peignot is hivatkozik a *Görög Antológia* egyes darabjaira, amikor bemutatja Plautus *Amphitryon*jának argumentumából az akrosztichont, megjegyzi, hogy ez „a grammatikus Priscianustól való, aki a VI. században élt”.⁵¹ Az általam ismert legújabb magyar akrosztichonos vers is egy középkorizáló dráma prológusa. Az egyes sorok kezdőbetűi ezt adják ki: ZALÁN TIBOR MERŐ BÉLA PUKKASZT.⁵² Ami a francia hagyományt illeti, a definíciónak megfelelő akrosztichonok az „egyszerűek”, és „ennek módja ma már közönséges”.⁵³ De vannak ennél finomabb, bonyolultabb változatok is, melyek megmutatásához Clément Marot-ra hivatkozik, e harminc-negyven évvel korábban oly híres és népszerű költőre, jóllehet a marotizmus divatját az 1548-ban kezdődő új költői divat a XVI. század utolsó harmadára végképp elsöpörte. És ez a Marot-tól való példa végigvonul a poétikákon, ott van még Gabriel Peignot-nál is a XIX. század első évtizedében. „Más, véleményem szerint szellemibb és fáradtságosabb fajtákra térek át, mint ez a francia négysoros, amely a végén és az elején is azt tartalmazza:

49 Ernest LANGLOIS, *Recueil d'Arts de scond Rhétorique*, Paris, Imprimerie Nationale, 1902, 100.

50 „Acrostiches donc sont vers qui en leurs premieres lettres contiennent quelque nom propre, ou autre mot chose intelligible.” Tabourot, 135r.

51 PEIGNOT, *i. m.*, 6.

52 ZALÁN Tibor, *Patt Lenn: Vidéki farce két részben = Z. T., Szín-játékok a békéscsabai Jókai Színházban*, szerk. FEKETE Péter, ELEK Tibor, Békéscsaba, Békéscsabai Jókai Színház, 2014, 37.

53 „[...] le façon en est aujourd’huy triuiale [...]”. Tabourot, 136r.

ANNA”. Idézem a teljes quatrain, de figyeljük meg, hogy a *kettős akrosztichon*-ba foglalt név egyben *palindromikus* név, megfordítva is ugyanazt az alahonos versalakot adja. Az ilyen megoldás, vagyis az akro- és a telesztichon francia terminusa: *acrostiche double*.

Amour au coeur le nom d'Anne imprimA,
Nom tres-heureux d'une qu'i'ayme bieN,
Ny de nous deux cest amoureux lieN,
Autre que mort deffaire ne pourrA.

Az általam ismert legkorábbi kettős akrosztichon, vagyis akro- és telesztichon együttese 1635-ből való: Szőlősi István *Rövid história* című nyomtatványa, pontosabban az *Authoris dedicatoria*, melynek akrosztichonja: HARI MIHALI, telesztichonja: NAK AIANLIA.⁵⁴

A XVII. század elejére a francia poétikai traktátusokban már megjelenik a fanyalgás bizonyos tradicionális megkötésekre. Verses ars poeticájában (1605) Vauquelin de la Fresnaye-nak már igen elítélő volt a véleménye. Összekapcsolta egymással az anagrammát és az akrosztichont, hiszen mindkettő döntően a tulajdonnevet építi át vagy be. A kitartó munkával készített anagramma ugyanúgy, mint az akrosztichon elvetélt gyümölcs (I. könyv, 380–382. sor):

A faire vn Anagramme, à faire vne Accrostiche
D'vn trauail obstiné: ce sont fruits abortifs
Dont la semence vient des poure apprentifs⁵⁵

16. §. *Des vers Leonins* (A leoninus versekről, Tabourot, 144r)

A leoninusokról szóló fejezet elején Étienne Tabourot kivételes módon nem ad meghatározást, hanem rögtön az antik eredettel, a homoioteleutonokkal kezdi. Érdeemes felfigyelni arra, hogy e jelenség elítélését az Akkordok Ura az antikvitásnak tartja fenn.

54 *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos [?], STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 1), 57.

55 *L'art poétique de Vauquelin de la FRESNAYE ou l'on peut remarque la perfection et le défaut des ancienne et des moderne poesies*, texte conforme à l'édition de 1605, par Georges PELLISSIER, Paris, Garnier frères, 1885, 22.

Most áttérünk a Leoninus versekre, amelyek esetlegesen előkerülnek néhány Hexameterekben vagy Pentameterekben írott Költeményben, miként Vergiliusnál, Horatiusnál, Tibullusnál, Catullusnál, Propertiusnál, Ovidiusnál és más régiéknél. De ami különösen feltűnő, amikor előkerül, akkor melléknévként vagy főnévként, amint váratlanul elem került a legelső sorban Vergilius 7. könyvének nyitányában:

Ecce autem Inachiis sese referebat ab Argis.

Ovid. 1. levél

*Pingit & exiguu Pergama tota mero
Traditur huic digitis charta notata meis.*

És egyébként igen ritkán kerül elő, úgyhogy többen szórszálhasogató fogyatékoságnak ítélik és Kakofóniának nevezik, vagyis hibás hangnak a fülünkben, mint ezt itt az isteni Szónok és Költő Cicerótól, amint ezt Aratus Tüneményeinek fordítása tanúsítja:

*O fortunatam natam me Consule Romam.*⁵⁶

- 56 Mivel a költő Ciceróra és erre az elhíresült sorra, alább látni fogjuk, Aranka György is kitért 1806-ban, nem fölösleges a háttérét is megmutatni. Gabriel Peignot a *Filológiai mulatságok* igen jelentősen bővített 1843-as kiadásába beiktatott egy *Cicero versei* című rövid egységet. Miután idézett egy költeményt – kezdősora *Sic Jovis altisoni subito pinnata satelles...* –, Peignot így írt: „E verssorok egy olyan költemény részét képezik, melyet Cicero szerzett földije, Marius dicséretére és veszésére, jelzi, hogy e szónok közelebbi viszonyban állt a költészettel, semhogy arra a neki tulajdonított sorra gondoljunk, amely mindig is nevetségessé volt, és csakugyan az is:

O fortunatam natam me consule Romam!

Egyébként több más költeményt szerzett az *Aratus tüneményei* fordításán túl; és Plutarkhosz azt mondja, hogy kora legjobb költője volt; igaz, Horatius és Vergilius ekkor még nem tűnt föl. Látható, hogy Voltaire roppant szerencsésen fordította az általunk idézett sort. A londoni Királyi Irodalmi Társaságban Granville Penn úr 1826. január 18-án felolvasott egy tudós Értekezést, melyben azzal állt elő, hogy megtorolja azt a nevetségességet, amit e Quintilianus és Juvenalis által idézett sor Ciceróra hozott. Véleménye szerint Cicerónak ezt kellett írnia:

O fortunatam nato me consule Romam...

e sort, amely a másolók megszokott módján, vagyis az írásidő lerövidítése végett a következő szavakkal jelenítettek meg:

O fortunat. nat. me consule Romam...

Mégis régi Atyáink három vagy négy század óta fontosnak látták, és kellemé miatt *Leoninus versus*nak nevezték, Oroszlán [Lyon] Versének nevezték, azon okból, mivel az Oroszlán a négylábúak Királya, e sorfajta is ez volt ítéletük szerint a többi között, és látható módon e századok minden nagy Versszerzője [Carminificateur] kitüntetőleg állította szolgálatába.⁵⁷

De ugyanaz a jelenség, a leoninus-vers, ami Kazinczy Ferenc szerint a magyar költészetben a verselés egyik önálló neme,⁵⁸ Tabourot szerint miért egy megköltés csupán a többi között? Mert bár költészetspecifikus, de bármilyen műfajban megjelenhet. A *Bigarrures*-ben idéz leoninusokban írt „szép sírverset” vagy éppen „egy szép szitkot”.

Miután Étienne Tabourot mintakollekciót adott a középkori leoninusokra, még valamiféle osztályozással szolgál, vagyis ismereteiből osztályozza azokat a költeményeket is, amelyek nem csupán a rímes hexa- és pentameterekben fordulnak elő. Tanulságos összefoglalni.

1. „A Leoninusok közé számláljuk még azt is, amikor két sor a végén rímél *ex faceto*,

Innen a tévedés. Az bizonyos, hogy a római néphez szólva Cicero azt mondja: *à parentibus, id quoque necesse est, parvus sum procreatus; à vobis natus sum consularis*. Ez egy retorikai alakzat, mely azután átment e sorba, a *consularis*t egyszerűen *consullá* változtatva.” PEIGNOT, *i. m.*, 187–188.

57 „Maintenant nous viendrons aux vers Leonins qui peuvent aduenir incidemment en quelque Poësie que ce soit és vers Hexametres ou Pentametres, comme dedans Virgile, Horace, Tibulle, Catulle, Properce, Ouide & autres anciens. Mais qui se donnera garde curieusement, on trouuera que quand cela aduient c’est de l’adiectif ou substantif, comme le premier vers où ie suis tombé à la fortuite ouverture de Virgile lib. 7. [*Ecce autem...*] Ouid. epist. I. [*Pingit...*] Et autrement cela aduient fort rarement, de sorte que plusieurs de plus arguts l’on autrement estimé vice, & appellé Cacophonie, c’est à dire mauuais son à nostre aureille, comme cestuy-cy du diuin Orateur & excellent Poëte Ciceron, tesmoin la version des Phoenomenes d’Arat: *O fortunatam [...]* Neantmoins nos anciens Peres depuis trois ou quatre cens ans en cà en ont fait grand cas & se void que tous les grands Carminificateurs de ces siecles là, ont basty leurs loeurs par excellence de ceste façon” Tabourot, 144r–v.

58 Kazinczy Ferenc konok leoninus-ellenessége ellenére a leoninust a magyar verselés négy neme egyikének nevezte. Verselésünk „Negyedik nemét teszik a’ Leoninus versek, melyek a’ setét századoknak példája után nálunk is szokásba és kedvességbe hoztattak azoknál, kik a’ poézis belső becsét nem értették. Soha nem olvasta ezeket, nem mondom gyönyörűséggel, de nem csak eltűrhetetlen bosszúság nélkül is, senki, a’ ki érzi, mi a’ szép, az az, a’ ki izlését a’ régi és új Classicusok studiuma által képzette. Azon felül, hogy Leoninus Versfaragóinknak még eddig ismeretes munkájokban nincs egyéb intempestiva eruditionál, – ha t. i. az olyan eruditio érdemes a’ szép nevezetre! – semmi elmésség, semmi nemesebb, melegítő érzés; a’ római mértékű verseknek cadentziára szedése (ők így nevezik a’ rímet a’ homooteleüton) olly neveléses dolog, mintha valaki a’ Vaticánus Apolló szép státuáját testi színnel kennébe, a’ vakon-hagyott szemálmák helyébe üvegszemeket rakna, az Isten’ lobogó üstökét a’ márványról lefaragtatá, ’s helyébe egy undok parókat tenne.” KAZINCZY Ferenc, *A’ magyar verselésnek négy nemeiről*, Erdélyi Muzéum, 1815/2, 127.

*Si secretarum seriem vis nescere rerum
Ebrius, insipiens pueri dicent tibi verum.”*

2. „Leoninus sornak mondjuk még azt is, amikor kettő összerímel a közepén, és kettő a végén, mint

*Rusticus est verè qui turpia de muliere
Dict, nam verè sumus omnes de muliere.”*

3. Leoninus az is, „[...] amikor az egyes sorokon belül háromszor rímelünk”:
Vos estis, deus est testis, teterrima testis.

4. Közöl olyan leoninusokat is, amelyekben az egyes sorok négy rímet is tartalmaznak. E költeményt 1578-ban kapta egy angoltól, holott megtalálható a rendkívül népszerű, rengeteg újrakiadással büszkélkedhető *Nugae venales* című nőellenes kötetben, amely ugyan kérdés-válasz szerkezetű próza, de igen sok verses betétet tartalmaz. Itt a címe: *Versus leoninus de amore.*

*Post visum risum post risum venit in vsum,
Post risum tactum, post tactum venit in actum.
Post actum factum, post factum poenitet actum.*⁵⁹

Tabourot leoninusoknak nevezte a kétnyelvű, francia–latin költeményeket is. Példáját a beaulne-i jakobiták refektóriumából, a rímeket dőlt betűkkel emelem ki:

*Fratres bene veneritis
Bien las aux pieds & aux genoux
Sititis & esuritis,
C'est la maniere d'entre nous.*

5. Végül a legfontosabb alosztály az, amely a nem hexa- és pentameterekben írott leoninusokat tárgyalja. Mielőtt Tabourot a leoninusok terepét kiterjesztette volna, figyelmeztetett arra, hogy „[...] ezeket többen *versus ritmicus*nak, és nem *Leoninusok*nak nevezik”. Itt arról a jelenségről van szó, amelyet a francia verstörténet és Ronsard kutatói régóta és oly jól ismernek. A kutatók a XVI. századi francia költészetben belül beszélnek rímtelen, de megmértékelt verssorokból álló anyagról (*vers mesurés*) és rímelt megmértékelt verssorokból álló corpusról. Például ilyen Nicolas Rapin *De Henriette* című költeménye, amelyben, mint al-

⁵⁹ *Nugae venales, sive Thesaurus ridendi & jocandi, ad Gravissimos Severissimosque Viros, Patres Melancholicum Conscriptos, Anno 1681. Prostant apud NEMINEM; sed tamen UBIQUE, 50.*

címe mondja, *Les vers sont Elegiaques leonines*. Jóval ismertebb példa Ronsard nevezetes szapphói strófája. Frédéric Deloffre így jellemzi: „Ronsard hirhedett, három sapphói / – ∪ / – ∪ / – // ∪ ∪ / – ∪ / és egy adoniszi / – ∪ ∪ / – ∪ / sorból álló »sapphói strófája« még a szótagokat, a cezúrákat és a rímeket is érvényesíti:

*Pourquoi dans mon coeur as-tu fait ton séjour
Je languis la nuit, je soupire le jour;
Le sang tout gelé se ramasse à l'entour
De mon coeur transi.*⁶⁰

A megmértékelt, de rímes francia versek tabourot-i osztályozása és a leoninusok kiterjesztése a hexametereken és a disztichonok túlra igen tanulságos számunkra.⁶¹ A rímes szapphói strófára a magyar költészetben is van számos példa. Így a Magyar Hirmondó 1781-ben „Mind-szent havának 17dik napján, Szerdán költ 80. leveléből” megtudjuk, hogy Szluha Demeter *Pásztori Játékbann le-ábrázolt Örvendetes Köszöntése* „Utólján egygy rövidetske Ének vagyon, mellyben annak Szerzője Sappho rendét akarta követni, de a Tattatoknak [a sorvégi szótagoknak – Sz. Cs.] mértékét nem vette számba, hanem a’ helyébe két-két rendnek végét egyeztette”.⁶²

A *Bigarrures* megjelenése után alig negyedszázaddal, 1596-ban adta ki Étienne Pasquier monumentális méretű Franciaország-enciklopédiáját, melynek Hetedik könyvében a II. fejezet címe ez: *A rímes latin versekről, amelyeket elődeink Leoninusoknak neveztek, és arról, hogy miért neveztek így*. E fejezetben nyoma sincs e megkötés általános elítélésének, sőt nyomatékkal hangsúlyozza az általa bemutatott példák kiváló stílusát, finomságát és szépségét.⁶³ Azonban a XIX. század legelején már egyszerre ismerik el a késő középkori leoninusok történeti értékét, és utasítják el jelenbeli gyakorlatát. Gabriel Peignot, aki a bibliológia tudományának megalapítója is volt, a múltat illetően a leoninusokat tudós kutatás tárgyának tekintette 1802-ben:

A *leoninus* szónak nem ismerjük sem eredetét, sem etimológiáját; egyesek úgy hiszik, Leó pápától jön; mások az oroszlanból [lion] származtatják, mert ez illik a többinél emelkedettebb verssorokra; végül Pasquier-nak az a véleménye, hogy e szó a *Leoninus*ból vagy *Leonius*ból ered, aki több latin rímes verset készített, sőt egy egyríműt is, melyet III. Sándor pápának ajánlott. [...] Campa-

60 Frédéric DELOFFRE, *Le vers français*, 2^e édition, revue et corrigée, Paris, Sedes, 1973, 104–105.

61 A fentebbi idézetek az eredetiben: „Encor a l'on surnommé entre les Leonins, quand deux vers riment à la fin, comme *ex faceto*, *Si secretarum*...”. Tabourot, 146v–147r; „[...] quand on rime trois fois en chasque vers [...]” *Uo.*, 147v.

62 Magyar Hirmondó, 1781, 930.

63 PASQUIER, *i. m.*, 596–598.

nella azt mondja, hogy a leoninus versek a szaracénoktól erednek. Egyébként e tárgyban utalhatunk arra a kitűnő értekezésre, amely (a *Miscella litteraria maximam partem Argentoratensia*, M. Oberlin, 1771, 4 kötetben) ilyen cím alatt olvasható: *Rhythmologia leonina ex Godefridi Hagenoensis codice M S. biblioth. universit. Argentin. locpletior*. Itt megtaláljuk mindazt, amit a leoninus-költészetéről, ennek különböző fajtáiról kívánhatunk, és főleg sok leoninust Godefroi de Hagenau kéziratából, a Szűzanya hat ünnepének szentelt 4000 sorból. Ő a 13. században írt. [Ma, a XIX. század legelején a leoninus] [...] hiba, amit kerülni kell.⁶⁴

Míg a leoninus-költészet megítélése Tabourot-tól Peignot-ig vagy egyértelműen pozitív volt, vagy korlátozottan és enyhén elmarasztaló, a magyar leoninusoknak és megítélésüknek egészen más sors jutott.

Sándor István nevezetes elítélő nyilatkozata 1799-ben egyszerre szólt a leoninusoknak és a verses kronosztichonoknak. A rímes-időmértékeléses költeményekről a következőket írta:

Ama közép-idei Verselésnek szegény Módja, az úgy nevezett *Leoninus Versus*, melly azt kívánja, hogy közepén 's végén egyféle hangja légyen, például: *More Leonino dicere Metra fino*, bizonyos *Leo* Versszerzőről vette a nevét, ki VII. Lajos Frantz Király idejében élt. Ezen igen szorító és szószaporító Verselés Móján már mindenütt ki adtak. A közép-idei Barátok gyönyörködtek benne leginkább. Esztergomban IV Bélának Sirjára, hova a Nejevel és Fiával együtt temettetett, a Tséri Barátok ezen Verseket helyeztették:

*Aspice rem charam, tres cingunt Virginis aram:
Rex, Dux, Regina, quibus adsint gaudia trina.*

Már most csak némelly izetlen Hazánkfiai ez ilyen Verselést követik s nagyra betsülik.*)

*) Nem tsudálhatom eleget, miként találhatta kedvét ezen Verselés nemében amaz egyébként igen szerentsés Erdélyi Versszerző Gyöngyösi János. De nékem úgy tetszik, hogy ebben nem annyira a maga Izét követte, mintsem a mások kedvét akarta tölteni. Ha már a mi Magyar Verseink, főképen a Négyesek, az Egyhangúság, M o n o t o n i a miatt sokaknak, kik jobb Izhez szoktak, nem igen tetszenek, hogy tetszhetnének ezek a lejtősök, mellyeknek mindenik sorában már azon egy hang megkettőztetik, 's mellyeket lehetetlen Szótékozlás nélkül

64 Gabriel PEIGNOT, *Dictionnaire raisonné de Bibliologie*, A Paris, Chez Madame Villier, An XII. – 1804, 193.

készíteni, amint ez kitetszik önnön magának a most említett Gyöngyösi Jánosnak Verseiből is, 's amint ezt immár előttem észre vette 's kimutatta a M. Museum is II. Köt. 92 lapján alól.⁶⁵

A leoninus lebecsülésében igen sok követőre akadt. Közülük kiemelendő Aranka György vélekedése, aki szerint hexameterben és distichonban azért tilos rímet alkalmazni, mert ezek a tudatlanok három osztályát célozzák meg, ráadásul úgy, hogy lépere is csalják őket. A szellemileg hátrányos helyzetben lévő embertársaink három osztálya: a gyermekek, a nők és az együgyűek. De – írta Aranka György 1806-ban – a leoninusok könnyű és olcsó népszerűséget biztosítanak e széles körben.⁶⁶

Pálczi Horváth Ádám 1787-ben közölt a Magyar Múzában leoninusban írt költeményt, itt csak három és fél versszakot. A *Más a való, más a szin* című (kezdősora: *Más szépnek lenni, más szép szint képire kenni*) vers⁶⁷ igen érdekes problémát vet föl, ugyanis dallam is tartozik hozzá, vagyis – elvileg – énekelt költemény ez. A vershez tartozó zenei jegyzetben Domokos Mária így ír: „Nem tudtuk megoldani a dallam és a szöveg egyeztetését. Érdekes, hogy Tóth István gyűjteményében is fönnáll ugyanez a probléma, pedig ő kétszer írta fel a dallamot kétféle (a Horváthétól eltérő) szöveggel.” A nehézség alapja nyilvánvaló: a leoninus nem szótagszámláló sortípus.⁶⁸

Idéztem már Kazinczy Ferenc élesen leoninus-ellenes beállítódását 1815-ből. Ezt a véleményt osztotta Döbrentei Gábor is, aki az Erdélyi Muzéumnak ugyanabban a számában *Versírási nevetségek* címmel több más mellett a leoninus-köl-

65 SÁNDOR István, *A Leoninus és Chronostichon Versekről*, Sokféle (Írá s egyben szedé SÁNDOR István), 1799, VI, 49–50.

66 „A' mely szép Elme ezzel a' két vers' nemével az Hexameterrel és Distichonnal magát, és nevét, kivált a' jövő nyom előtt, mely a' szemérmes Érdemeket csak a' munka érdeméből ítéli meg, esméretessé akarja tenni: írjon Kadentziás Hexametereket és Distichonokat; elérí czélját. Mint Emez Ékesenszöllás Attya, Juvenális szerént, ama' Versével:

O fortunatam natam me Consule Romam.

Ezekbenn az ugrós versekbenn a' Kadentzia nem szabad. Ha a' gyermekek, némely aszszonyok, és együgyű emberek kedvellik: ez annak bizonyosága, hogy megcsalattak. És őket megcsalni, rossz izre vezetni 's szoktatni; annál vétkesebb dolog.” ARANKA György *Elme játékjai*, Nagy-Váradonn, Nyomtat: Szigethy Mihály' betűivel, 1806-dik Esztendőben, VIII–IX.

67 *Énekes poézis: Válogatás Pálczi Horváth Ádám Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek ki magam csinálmányja, ki másé című, 1813. évi kéziratosa dalgűjteményéből*, vál. KATONA Tamás, szakmailag ellenőrizte, utószó, szövegjegyz. KÜLLÖS Imola, a zenei részt gond., dallamjegyz. DOMOKOS Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979, 160. A jegyzetek a 401. lapon olvashatók.

68 A dallam bizonyára csak egy általánosan (véltetően Debrecenben is) használt, könnyen átalakítható keretet adott a változó szótagszámú és -beosztású leoninusokhoz. Így, szótag-szaporítással kell aktualizálni a régi metrikus ódagűjtemények (Tritonius, Honterus stb.) *Elegiacum* vagy *Hexametrum* tandallamait is. (Szerk. megj.)

tést is tárgyalta. Ő kitekint a német és az olasz költészettörténetre, vagyis nem az értékítéletében, de a közelítésében igaza van: összehasonlító leoninus-kutatásokra van szükség. Kiderül, hogy Döbrentei Gábor a német mintát tartja kívánatosnak a magyar költészetben is: ha már egyszer a leoninus-versek kedveltek voltak, ma úgy kell elítélni ezeket, ahogyan ők teszik.

A' Németek literaturájának hajnala hasadása előtt közöttök is voltak ilyen gyermeki bubajátékok. Egy, *Fischart* nevű versben csevegőjök, furcsa hőskölteményét ilyen rímelt hexameterekben firkálta:

*Fahr sittlich, halt ein mein wuthiges G'müthe
Lass dich versichern die kluge himmlische Güte
Dass du nie frefelich ohngefähr fachst auf hohen Sande
Und schaffest ohne Bedacht dein Wisart ewige Schande.*

Ugyan ő, ajánló levelét így kezdette.

*Dapfere meine Deutschen, redlich vom Gemüth und Geblüte
Nur ewrer Herrlichkeit ist dieses hier zubereit.
Mein Zuversicht jederzeit ist, hilft mir himmlische Güte
Zu preisen in Ewigkeit ewre Grossmüthigkeit.**

Más példa Gotsched német Grammatikájából, Cajus Jánostól, 1578.

*Lobe mit Zimbeln der ob allen Himmeln
Doch mit Heil zieret, beneidet, regieret
Noch gesund sparet, wider Angst bewahret
Lobe den Herrn.*

Így fogunk mi mostani Leonistájinkra valaha nézni, és igen sokan régtől fogva néztünk, mint a' Németek ezen példákra. Nem fénylik soha is koszorú a Leonistának; becsület azon Tanító-intézeteknek, mellyek ezen izetlenséget irtják. [...]

E vélekedést igen illik *Gravinának* ezen szavaival béfejezni: Il numero e 'l metro erasi in un con la lingua latina smarrito, e cangiato nella rima del volgare, coll' uso rozzo de' versi Leonini. De' quai versi chi vuole ad uno, o ad altro autore attribuir la sotta invenzione, producendo iniscena, or un tal Leonio Monaco Benedettino, or' un tal Teodolo Prete a tempo del Imperador Zenone, parmi appunto, come se volesse ad uno, o ad un altro corpo infetto attribuire il contagio, generato da corruzione d'aria universale.**

* L. Briefe die neueste Literatur betreffend I. Th. Berlin 1767

** A' deák nyelvvel együtt, annak numerusa, mértéke is elrontatott, 's a' durva Leoninus versek szokásba jöven, e' kettő, a' köz nép beszédjében lévő rimekké változott. Akkár ennek, akkár annak akarja valaki ezen versek ostoba feltalálását tulajdonítani, midőn kezdőjeknek vagy egy Benedek szerzeti barátot, Leot, vagy Zeno Császár idejébeli Teodolo papot említ, úgy tetszik nekem, mintha csak ez vagy amaz elnyavalyásodott testtől akarná azon pestist, mellyet a' községséges levegőnek megromlása okozott, származtatni.⁶⁹

Nem kevés idő kellett hozzá, hogy az elítélt leoninus-vers feltételesen szabadláb-
ra kerüljön.

Érdekes, hogy Arany János időskorában tért meg a leoninusokhoz, párhuzamosan azzal, hogy ekkor írt *Verses talány* címmel olyan logogriphe-et, amely tökéletesen belesimul fiatalságának, az 1830–1840-es éveknek a szótagrejtvényei közé. Leoninust akkor használt, ha nagyon epés kívánt lenni: ilyen *Az orthologusokra II., VI., VII.*, a négysoros *A szigeten*, de ami kifejezetten a leoninus magyar hagyományára utal vissza, az 1880 körül írt *Gyöngyösiád*:

Fáradt elmével ne akarj futtatni gebével:

Mert gebe meg ha szakad, kitöri árva nyakad.⁷⁰

A megkötések, láttuk, szívósak. Olykor, mint Jules Verne-nél a Nautilus, alámérülnek, eltűnnek a kulturális felszínről, hogy később váratlanul újra felbukkanjanak. Emlékezzünk Babits Mihály 1911-ből való *Új leoninusok* című költeményére:

Kékek az alkonyi dombok, elülnek a szürke galambok,

Hallgat az esteli táj, ballag a kései nyáj.

De ugyanilyen szívós a leoninus-ellenesség hagyománya is. Emlékszünk arra, hogy a XIX. század eleje sosem konkrét leoninus-költeményeket támadott, hanem magát a versformát, a versnemet vagy a megkötést, ahogy tetszik. És a Kazinczy-nemzedék nevezte „elegybelegynek”, „keveréknek”, amit Kazinczy (olvastuk) szobrászati hasonlítóssal érzékeltetett, az üvegszemű és parókás, színesre festett vatikáni Apollón képzetével. Pontosan kétszáz évvel később hasznos

69 D. G. [DÖBRENTEI Gábor], *Magyar litteraturát illető jegyzések: Egy szépelméjű ifjú-barátomnak*, Erdélyi Muzéum, 1815/2, 106–109.

70 ARANY János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (Arany János Összes Művei, 6), 156, 157, 176.

és tanulságos, a vers tanát versírási gyakorlatokon keresztül tanító könyvében Horváth Viktor kulináris hasonlítással ítéli el a leoninust, szőröstül-bőröstül, versformaként. Szerinte a megrímelt időmértékes sor végén

[...] ez így már kétszeres sorzárlat, kétszeres határjelölő, kétszeres megállítóhely: ritmikai + akusztikus zárlat. Ha valami önmagában elég erős, akkor abból kockázatos kettőt használni – lehet, hogy virtuóz megoldás, viszont olyasféle tüneteket okozhat, mint amikor két étel önmagában nagyon finom, de ha kombináljuk őket, gyomorrontást kapunk – mint az epertorta és a halászlé szintézise.⁷¹

Én vallom, hogy egyetlen versforma, egyetlen alakzat, egyetlen rímfajta, egyetlen megkötés sem sújtható a kollektív bűnösség vádjával. Értéksemleges, de irodalomtörténeti és összehasonlító megközelítést tartok helyt- és időtállóknak.

17. §. *Des vers coupez* (A kettészelt verssorokról, Tabourot, 153r)

Mielőtt a „cifraság”, a kettészelt verssorok definícióját megadta, Étienne Tabourot e fejezet kezdetén is hozzákötötte jelenlegi tárgyát a megelőző fejezet tárgyához.

Miután beszéltünk az olyan Leoninus versekről, amelyek középen rímelnek, a kettészelt sorokról fogok beszélni, amelyek oly kellemesen készülnek, hogy a sor közepéig olvasva rövid négy vagy hat szótagból álló rövid francia verssorokat találsz, s ezek a sorok közepén összerímelnek, és a leggyakrabban az ellentétét tartalmazzák annak, amit a teljes sor kifejez. Ilyenből több botrányos és lázító darabot láttam [...].⁷²

Majd előbb személyes példák következnek: egy rövid kettészelt költemény a „bátortalan” Castor Amphiuie-től, egy „a nemes és erényes és fürge elméjű Charlotte nevű hölgytől”, és egy olyan, amelyet Tabourot egy fiatal ügyvéd-től kapott. Ókori példákat itt az értekezés szerzője nem ad, Scaligerre és Cardanusra hivatkozik, és e megkötés példáit elviszi a képversek felé.

E megkötés esetében annál fontosabb most Gabriel Peignot *Filológiai mulat-ságaihoz* fordulni! Nála a megkötés elnevezése *vers brisés*, összetört (és nem ket-

71 HORVÁTH VIKTOR, *A vers ellenfordalma: A versírás és versfordítás tanulása és tanítása*, Bp., Magvető, 2014, 37–38.

72 „Ayant parlé des vers Leonins, qui au milieu se riment, ir parleray des vers coupez qui se font si gentillement que ne lisant que la moitié du vers, vous trouvez de petits vers François, de quatre & six sillabes, qui se riment au milieu du vers, & le plus souvent contiennent le contraire de ce qui est exprimer au vers entier. L'en ay veu plusieurs scandaleux & seditieux [...]”. Tabourot, 153r.

tészelt) verssorok, mert ő nem csupán kettémetszett, hanem apróra tört sorokról is beszél. Az összetört verssorok e megkötést elviszik a kombinatorikus megkötésű költemények irányába. Lehetőségeikről az OuLiPo-tag, Jacques Roubaud így beszélt egy *Biológiák és prozódia*k tárgyú ülésen, a jelenséget XV. század végi példán szemléltetve:

Jean Meschinot-nak *A Szűz litániái avagy Nyolcszoros vagy tizenhatszoros Imádság* című műve, melyről Paul Zumthor beszélt, felvet egy apró kombinatorikai problémát. Íme, a szöveg a *Hercegek látcsöve* kiadás alapján (ez Meschinot opus magnuma), melyet legutóbb Christine Martineau-Genieys adott ki (Droz, Genf, 1972):

D'onneur sentier. Confort seur et parfait
Rubi chieris. Tres precieux
Cueur doux et chier. Suport bon en tout fait
Infinis Pris. Plaisir melodieux
Esjouy Ris. Souvenir gracieux
Dame Defens. Mere de dieu Tres nette
Appuy Rassis. Desir humble joyeux
Mame Defens. Tres chiere Pucelette.

Pigouchet kiadása (1495) megállapítja, hogy e költeményt „harminckét- vagy még többféleképp...” olvashatjuk. 1895-ös, Meschinot-ról írott tanulmányában La Borderie 254 lehetséges olvasatot talál. És csakugyan, e nyolcsoros mű tízszótagos sorainak a félsorai, mivel szintaktikailag egymástól független mondatok, felcserélhetők, akkor is, ha tekintettel vagyunk a rímekre. Ha szerényen is, Meschinot Queneau előfutárja (*Száz ezer millió költemény*). Ugyanakkor valójában a lehetséges kombinációk száma, tehát azoknak az „értelmeknek” a száma, amelyek a szóban forgó költeményben implicite benne vannak, jóval nagyobb 32-nél vagy 254-nél. A költemény 8 tízszótagos sorból áll, a rímképlet *ababbcbc*; s mivel mindegyik tízszótagos sor két, egymástól független félsorra oszlik (4 + 6), az első félsorok rímelnek egymással (belső rímek) és ugyanezt a képletet követik (*a'b'a'b'b'c'b'c'*). Az első sor esetében tehát 4 *a* rímkiválasztási és 4 *a'* rímkiválasztási lehetőségünk van, teljesen függetlenül mindentől, tehát a lehetséges bármilyen első sor $4 \times 4 = 16$. Ezután könnyen belátható, hogy ugyanígy 16 második lehetséges verssor létezik. A harmadik verssor elő van írva, mivel csak két *a* rímünk van, és az egyiket már kiválasztottuk. A negyedik sor 9 választási lehetőséget ad, az ötödik 4-et és a hatodik újra 4-et (a *c* és a *c'* rím). (Nem számolunk azzal a ténnyel, hogy a *c* nőrím.) Tehát összesen 36 864 költeményünk van, ami nem is olyan rossz. De a költemény egyéb belső rímei is beszámíthatóak. Az első félsorban a *Rubi* és az *Apuy* felcserélhető, ugyanúgy, ahogyan a *Dame* és a *Mame*, valamint az *infini* – *esjouy*. Ez 8 új

választási lehetőséget ad. Éppígy a második félsorokban a *confort* és a *support*, permutálható a *safir*, a *plaisir* és a *désir*, ami még 12 újabb választási lehetőséget ad. Az előző eredmény tehát 96-tal megszorozható, így Meschinot virtuálisan 3 548 944 költeményt komponált meg.⁷³

Az ilyen *proteuszi verssor* a nálunk használatos retorikákban is föllelhető, például 1693-ban Moesch Lukács *Vita poeticájában*. Vagyis a verssor nemcsak kettészelhető, hanem össze is törhető, ami megnyitja az utat a permutációs írás és olvasás lehetősége felé. Gabriel Peignot valószínűleg ennek a jelzése miatt egészítette ki a verssorok *couppés* jelzőjét a *brisés* jelzővel. Ám az némileg megtévesztő, hogy mind az Akkordok Ura, mind Philomneste úr a fejezet vagy szakasz címében *versekről*, vagyis *verssorokról* vagy teljes *versekről* beszél, holott mindkettőjük emlegeti a *prose couppée*-t, illetve a *prose brisée*-t is, bár Tabourot csak érintőlegesen. Ez is a jelenség nem költészet- és műfajspecifikus, hanem megkötéses természetére mutat. Peignot példát is ad a kettészelt prózára, egy kisasszony és egy férfi egy-egy levelét, „melyek mindegyikének értelme diametrálisan szemben áll a másikkal”. A *Filológiai mulatságok* verses példái közül az első Octavien de Saint-Gelais-tól való, kettő Étienne Tabourot *Bigarrures*-jéből, majd következik az a nevezetes példa, amely véletlenül éppen abban az évben érkezett be a magyar irodalomba, amikor az *Amusemens philologiques* első kiadása megjelent, vagyis 1808-ban. Gabriel Peignot így fogalmazott:

Voltaire ZADIGja még egy példát ad nekünk az összetört sorokra, melyek fele ellenkező értelmű azzal, amit a négy soros teljes egésze kifejez. Íme:

Par les plus grands forfaits
Sur le trône affermi,
Dans la publique paix
C'est le seul ennemi.

A négy sorosnak ez a fele sértő a királyra nézve; ha egyesítjük a másik felével, a sértés eltűnik.

Par les plus grands forfaits j'ai vu troubler la terre;
Sur le trône affermi le roi sait tout dompter.
Dans la publique paix l'amour seul fait la guerre:
C'est le seul ennemi qui soit à redouter.⁷⁴

73 *Biologies et prosodies*, dir. par Jean-Pierre FAYE, Jacques ROUBAUD, 10/18, Paris, Union Générale d'Éditions, 1975, I, 222–223.

74 PEIGNOT, *Amusemens...*, i. m., 38–39.

Mint oly sok megkötés esetében, itt sem árt, ha a szerző felhívja az olvasó figyelmét, hogy itt ő egy bizonyos *contrainte*-et alkalmaz, s teheti ezt a címben vagy az alcímben, de a vers kettészakítását, ennek következményét, majd a költemény újraegyesítését történetbe is beágyazhatja. Visszatérve a kettészelt verssorokhoz, így járt el Voltaire is az 1747-ben megjelentetett *Zadig*ban, amelynek alcíme: *Keleti történet*. A hosszú elbeszélés vagy rövid regény a fentebb franciául idézett *vers coupés* történetét az udvari intrika részévé váltan így ágyazza be a műbe:

[Zadig] Elővette jegyzőkönyvecskéjét, rögtönözve négy verssort írt bele, s odaadta olvasni a szép hölgynek.

Barátai kérték, hogy mutassa nekik is, de szerénysége, vagy inkább a jó értelemben vett hiúsága meggátolta ebben. Tudva, hogy a rögtönzött vers csak annak jó, akinek kedvéért íródott, kettőbeszakította a jegyzőkönyvecskéjének azt a lapját, amelyikre írt, s a két foszlányt egy rózsabokorba hajította, ahol aztán hiába keresték. Futó eső kerekedett, bementek a házba. Az Irigy a kertben maradt, s addig kutatott, míg a lap egyik darabját meg nem találta. Az úgy szakadt el, hogy minden félsornak magában is volt értelme, sőt teljes, bár rövidebb sorok látszott; de még furcsább véletlenségből ennek a rövdoros versnek olyan értelme talált lenni, hogy a legszörnyűbb sértéseket tartalmazta a király ellen; így hangozott:

Gaztettet visz végbe
Trónján ülő fenség
A köz-békességbe'
Csak ő az ellenség

Az Irigy boldog volt, először életében. [...] Mialatt [az elítélt Zadig] a halálra készülődött, a király papagája elrepült az erkélyről s lecsapott Zadig kertjében egy rózsabokorra. A szomszédos fáról a szél lefújta egy őszibarackot s az ráesett egy kis lapra és odaragadt. A madár fölkapta a barackot lapostul s az uralkodó térdére tette. A fejedelem kíváncsiságból elolvasta: szavak voltak összefüggő értelem nélkül, mintha versvégződések lennének. Szerette a költészetet, s az olyan fejedelemben, aki szereti a verseket, mindig lehet reménykedni; papagájának kalandja gondolkodóba ejtette. A királynénak eszébe jutott, mi volt írva Zadig jegyzőkönyvecskéjének lapjára s odahozatta.

Egymás mellé rakták a két darabot, tökéletesen összeillettek, s akkor elolvasták Zadig versét úgy, ahogy megírta:

Gaztettet visz végbe sok gonosz, ki sarcol,
Trónján ülő fenség győztesen söpri el.

A köz-békességbe' most szerelem harcol,
Csak ő az ellenség, akitől félni kell.⁷⁵

Amikor Dugonics András 1808-ban magyarra fordította Voltaire *Zadig*-ját, jól látta, hogy a francia író az egzotikus keleti múltba, egy időben meghatározatlan múltba és egy térben pontosan nem rögzített országba írta bele történetét, és az *Etelka* ugyanígy járt el, csak hogy egy, a XIX. század derekán korszerűtlennek és helytelennek ítélt régebbi fordításesszmény alapján. A *nosztrifikációs*, vagyis honosító fordítás eszménye nyomán a *Zadig* cselekménymenetét a X. század második felére helyezte, térben Magyarországra, ahol ekkor Taksony fejedelem uralkodott. A címszereplő neve is megváltozott: *Cserei, egy honvári herceg*. S mivel az eredetiben *Zadignak* nincs keresztneve, a mi címszereplőnk is egyszerűen csak *Cserei*. E fordításesszmény miatt e regényt ma Dugonics András utolsó regényeként emlegeti az irodalom, s legfeljebb mellékesen jegyzi meg, hogy Voltaire *Zadig*-jának fordítása. A translációnak az a módja, hogy nem szavakat fordítunk szavakra, hanem kultúrát kultúrára, úgy tűnik, mintha mostanság lassan visszatérne.

Nézzük meg kettészakított versünk magyar sorsát! Mint olvastuk, *Zadig* is írt költeményeket, ennél fogva *Cserei* is. Csak hogy Voltaire-nél *Zadig* költői oeuvre-jéből egyetlen quatraint olvashatunk, amely semmiképp nem epikus költemény, a mi *Csereink* a magyar epikus hősköltészet egyik szerzője.

Az augusztai verekedésről beszéltek ekkoron, melyben Bulcsú, Lelhel és Botond (három magyar vezérlők) a németektől fölakasztattak. Erről a történetről egynehány jó verset írt *Cserei*, de (mivel magát dicséretetni éppen nem akarta azokkal) azokat készületleneknek lönni mondotta, el se akarta ezek előtt olvasni.

De hogy elolvassa (mivel virganc eszét jól ösmerték emezek), ugyancsak reávéhették. Teccött a gondolat, és nagyon kérték a szerzőt, hogy azt a budaiakkal közölje. Azon voltak ezzel, hogy a fejedelmi udvarba béhasson, és Takson előtt böcsületet vallyon. Ezek akarták őtet a fejedelmi udvarba vinni, és ott őtet mögerősíteni.

De ezt a kérést éppenséggel bé nem akarta tellyesíteni *Cserei*. Hogy esedezéseikkel ki ne facsarhassák tőlle, egy kevés üdöre vendégjeit elhagyá, félrement (tudniillik) egy bokor mellé, holott a verseket kettőszakasztotta, és a bokorba vetötte.

Hogy osztán vendégjeihez visszajött, noha ezek ismét azon vóltanak, hogy a verseket a leírásra engedgye; de azt ő már lehetetlennek lönni mondotta, mivel

75 VOLTAIRE, *Zadig avagy a fejedelem*, ford. BENEDEK Marcell = V., *Kisregények*, Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1955, 37–38.

hatalmában nem vólnának immár.” [És az udvarban beindul az intrika, a Csereire irigy Darázs szimatolása, a kutakodás és kutakodtatás Cserei után, rágalmak koholása, majd a feljelentés a fejedelemnél.] „Midőn ezek a kertben sétáltak, azomban Darázs (minden alkalmatosságra ügyelvén, melyben Csereinek ártatna), a kerteleten kívül, szünet nélkül vigyázott. Megsajdítván a papirosnak kettészakasztását (és abban valami nyomos dolgot lappangani gondolván), minekutánna amazok a kastélyba fölmentek, és (mivel ekkor már a szürkület is közel volt) a papirosnak csak egy darabját látta, mellyel osztán hazamönt.

Csak alig várhatta, hogy az írást elolvashassa. Gyertyát gyújtatván, hogy azt hozzája vitte, ezeket olvasta a papiroson leírva:

*Átkozhattya Lehel
Takson fejedelmet
Hogy érötte veszött,
Ne adjon kegyelmet.*

Mi köllött több ennél Darázsnek?

Ezt követte a feljelentés. Csereit és négy vendégét Taksony elfogatta, és Sepel szigetére vitette őket. Nem sokkal később a fejedelem lenyilazott egy hollót, mert annak szájában látott valamit, amiről azt hitte, hogy a lánya elveszett gyémántos gyűrűje lehet. Lánya, Örkény hercegkisasszony leszaladt a kertbe a lelőtt hollóhoz:

Szájába pedig nem a gyémántos gyűrűt, hanem egy írott papiroskát szemlélt. Reaírva ezek valának:

<i>Átkozhattya Lehel</i>	<i>végét csatájának;</i>
<i>Takson fejedelmet</i>	<i>tévén bírójának.</i>
<i>Hogy érötte veszött,</i>	<i>nem tartya kárának,</i>
<i>Ne adgyon kegyelmet</i>	<i>Augusztá várának.⁷⁶</i>

Ha felmérjük azt a távolságot, ami Voltaire és Dugonics versszövegének szoros jelentése között fennáll a nosztrifikációs fordítás eszményének és gyakorlatának köszönhetően, elmondhatjuk, hogy Cserei *magyar vers coupés*-t szerzett. Igaz, ezzel nem volt egyedül, mivel a magyar politikai közköltészetben már az 1750-es évektől gyakori a műfaj, több szövegcsaládban is.⁷⁷ Másfelől Gvadányi József

76 DUGONICS András, *Cserei, honvári herceg*, s. a. r. BELIA György, Bp., Magyar Helikon, 1975, 40–43.

77 Pl. „Átkozlak és gyűlöllek...” és „Egészen ellene mondok...” = *Közköltészet 3/A: Történelem*

Igaz Szeretetnek hármass kötele,

a' mellyel

A midőn Tekéntetes, Nemes és Nemzetes Pókateleki Koldé Nepomucéna Afzszony, Tekéntetes, Nemes, Nemzetes és Vitéz Otskói Otskai Ferentz Úrnak, kedves élete Párja, maga nevének Szent Innepe napját üllend, imígyen kötötte-meg Gróff Gvadányi József Magyar Lovas Generális 1788. Esztendőbe, Iker havának 15. napján.

Szent Nepomuk napját, Istennek áldását, Soha se érhessed, Es ne-is vehessed,	Gyakorta érhessed, Böven-is vehessed, Szívednek fájalmát, Istennek haragját.
Rajtad a' nyavalya, Kereft, járom, iga, Szüntelen maradgyon, Minden uralkodgyon,	Soha se maradgyon, Ne-is uralkodgyon, Istennnek áldása, Rajtad Szent malafztya.
Mutzka vagy, de ne légy, Réfzt te soha se végy, Isten országában, Paraditsomában,	Az ördög markában, Pokolnak kínyyában, Örökké vígadgyál, Mindég uralkodgyál.

Meg vallom, hogy ezen Verseimet leg-alább harmincz esztendőök előtt munkáltam, és több név napokra-is alkalmaztatram, sok kezeken meg-is fordúltak, láttam-is, hogy mások-is magokénak tulajdonították, én pedig nevettem.

Sokok-

is közöl egy ilyen elven írt tréfás névnapköszöntőt 1788-ban, arra hivatkozva, hogy legalább 30 éve írta – tehát megint csak az 1750-es években! –, s hogyan készített több parafrázist belőle, sokan pedig sajátjukként terjesztik... (Lásd képkönyvön.) Dugonicsnak tehát voltak közvetlen hazai előzményei.

18. §. *Des Description Poétiques* (A költői leírásokról, Tabourot, 157r)

Meglepő, hogy a költői leírást a megkötések, a „cifraságok” között találjuk, de csak azért meglepő, mert Étienne Tabourot e terminust nem abban az értelemben használta, ahogyan a XX. században a nyelvi és irodalmi általános iskolai oktatásban előkerült, vagyis nem verses vagy prózai műfajról van nála szó, nem valamely *látvány* leírásáról, és nem a fogalmazás nagy tömbjéről az elbeszélés–leírás–értekezés hármasságán belül. Kételyeimet egy modern irodalmi mű oszlatta el, Georges Perec magisztrális és monumentális munkája. Az *Élet-használati útmutató* az alcíme szerint *Regények*, 1978-ban jelent meg, s a szerző *Raymond Queneau emlékezetének* ajánlotta. A vaskos mű egy Preambulummal kezdődik és egy Epilógussal zárul (amit tartalomjegyzék, utóirat és különféle mutatók egészítenek ki). Maga a kereken 600 oldalas mű nem tartalmaz mást, mint *leírásokat*, ez ennek a könyvnek a megkötése.⁷⁸

A költői leírások „remekpéldáit” Étienne Tabourot Vergiliusnál találja meg, ráadásul úgy, hogy párizsi tanulmányai alatt nagy gyönyörűséggel gyűjtötte a vergiliusi viharleírás, Priamus és Pyrrhus vitája, a Laocoónt felfaló kígyók jelenete mellé az őt követő szerzőket, egymás mellé téve Poppea halálának descripcióját Lucanusnál, és Dido halálát Vergiliusnál. „Mai francia költőinket szerencsésen segítik e szép leírások, de soha nem tudnám mindet ide csatolni. Közülük csak kettőt vagy hármat hozok ide jó barátomtól, Jacques Pelletier-től, akinek az emlékezete igen tetsző a számomra.”⁷⁹ De természetesen ezeket követik még egyéb más példák is. A *description poétique* azért is tűnhet fel Tabourot és követői szemében megkötésnek, mert műnemtől és

és társadalom, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14); 15–16. sz.; lásd még Csörsz Rumen István, *Gúnyos-gúnytelen: Közéletek a 18. századi magyar közköltészet humorához = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 113–120, itt: 118. Valamelyest ide sorolható a szintén félsoronként nyelvet és attitűdöt váltó, ellenpontozó siratóparódia, a „Megholt feleségem, satis tarde quidem”, amely szintén az 1750-es évektől volt népszerű Magyarországon.

78 Georges PEREC, *La Vie mode d'emploi: Romans*, Paris, Hachette, 1978.

79 „Nos Modern poëtes François, se sont heureusement aydez de ces belles descriptions, mais ce ne seroit iamais fait de les rapporter toutes icy. Je n'en veux donc mettre que ces deux ou trois de Jacques Pelletier, mon tres intime amy, la memoire duquel m'est fort agreable.” Tabourot, 159r.

műfajtól, versességtől és prózaformától függetlenül bármilyen írásfajtaban megjelenhet. És ez magyarázza azt is, hogy itt a *Bigarrures* szerzője személyes ízlésére hagyatkozik példái megválasztásakor. „Végtelen számú jó szonettet találhatnék neked a mi francia költőinknél, melyek teli vannak gazdag leírásokkal, de mert már ezeket kinyomtatták, inkább szeretném a magam módjára ezt az ötöt adni [...]”.⁸⁰

Azért még ennek a „laza” megkötésnek is megvannak a maga követelményei. Egy olvasóhoz írott előszóban 1649-ben a költő így foglalta össze ezeket:

[...] a Költészet sok szabadságot ad a Leírásaiban; amikor megkötés [contrainte!] nélkülinek tűnik, és a maga szeszélyét követi, akkor sem mást, mint az anyagait; És amikor semmilyen szabályt nem fogad el, csak a Génuszát, anélkül, hogy gondot fordítana az illendőségre, amit megőriz az Epikus Költeményben vagy a Tragikusban, úgy véli, csak szórakoztat. Tulajdonképpen itt mutatkozik meg olyannak, amilyen, amikor természetes [naturelles] szépségei kendőzetlenül előtűnnek; amikor anélkül, hogy a mesterségesség megkötné [sans se contraindre par l'artifice], nincs törvénye, csak a szellemesség erőteljessége; a leírt dolgokban a Természetet követi, annyiban ad szavakat neki, amennyiben a Teremtmények Anyja ad különféle ékítványeket. Véleményem szerint ezt meg kell bocsátani nekem. Ha e Leírások kissé hosszúak, és ha olykor mentek az olyan gondolatoktól, melyekkel ma Költőink elbájolják a Szellemeiket: úgy vélem, hogy nem kell felhánytorgatni a Költemény hosszúságát, szemben azzal, amivel beéri, és ami teljesen kielégíti [a költeményt].⁸¹

Egy pillanatra térjünk vissza a vergiliusi és lucanusi hagyományhoz! Műveik a XVI–XVIII. században úgy jelentek meg, hogy a lapszéleken különféle margináliák olvashatók, s ezek nemcsak egy-egy rész összefoglalói, hanem ta-

80 „Je te pourrais trouver infinis bons sonnets dans noz Poëtes François, esquels y a de riches descriptions, mais pource qu'ils sont ia imprimez, i'ayme mieux bailler ces cinq de ma façon [...]”. *Uo.*, 160v.

81 „[...] la Poësie prenant beaucoup de liberté dans ses Description; où elle semble sans contrainte, & suiure son caprice, plus qu'en nulle autre que de ses matieres; Et où ne receuant aucune reigle que de son Genie, sans se mettre en peine de la bien-seance qu'elle garde dans le Poëme Epique, où elle se monstre telle qu'elle est, où ses beautez naturelles paroissent à nud; où sans se contraindre par l'artifice, elle n'a point de loix que la vigueur de sa boutade; imitant la Nature dans les choses qu'elle décrit, & leur donnant autant de paroles, que cette Mere des Creatures leur donne ornemens diuers. C'est à mon auis ce qui doit me faire pardonner; Sic es Description sont vn peu longues, & si elles paroissent vuides de quelques pensées, dont nos Poëtes rauissent aujourd'huy les Esprits: Certes il me semble qu'on ne doit point reprocher la longueur à la Poësie, à l'endroit où elle se contente, & où elle se satisfait pleinement [...]”. [Jean de BOUSSIÈRES], *Les Descriptions poëtiques de J. D. B.*, A Lyon, Chez Iean Bapt. Devenet, M. DC. XLIX., oldalszámozás nélkül.

golási eszközök is az egyes fejezeteken belül, ahogyan ezt például Listius László tette 1653-ban megjelent *Cladis Mohachianae* című eposzában. A szerzői margináliák gyakran tárgyi magyarázatok, forrásmegjelölések, de gyakran a leírás jelzései. Például *Descriptio Hungariae, Magyar országnak le írása*.⁸²

Ami a költői leírás későbbi, XVIII. század végi helyzetét illeti, máig nem tudok semmit hozzátenni Szauder József *Sententia és pictura* tanulmányához, amelyben a jelenséget a szerző a horatiusi „ut pictura poesis” elvéhez kötötte, és követelményeit az 1787-es *Institutiones ad eloquentiam* retorikájából, valamint Szerdahely György Alajos *Ars poetica generalis*ából rögzítette. Ha visszagondolunk Jean de Boussières véleményére a *description poétique* adta szabadságról, Szauder József véleménye összehangzik vele: Csokonai Vitéz Mihálynak „A sententia-vers erősen megkötötte a kezét, a leíró vers, a pictura ezzel szemben szabaddá tette”.⁸³

19. §. *Des avtres sortes de vers follastrement & ingenieusement pratiquez* (A tréfásan és leleményesen művelt egyéb versfajtákról, Tabourot, 164r)

Lassan közeledünk Étienne Tabourot különös könyvének, legalábbis a *Bigarrures*-nek nevezett első kötetnek a végéhez. Ez a fejezet saláta-paragrafus, számos megkötés gyűjtőhelye. Ezzel az Akkordok Ura is tökéletesen tisztában van, ezért kezdi így: „Azért, hogy teljes joggal bele ne fáradj a következő versek sok-sok példájába, csináltam egy külön fejezetet *iuxta illud, lito longior est titulus*, ide gyűjtve össze mindazt, amit a legméltóbbnak találtam.”⁸⁴ Hogy e saláta-jelleget némileg oldjam, és hogy az ebben a §-ban tárgyalt jelenségek átláthatók legyenek, az egyes megkötéseket római számokkal különítem el egymástól.

I. Miként a legelső fejezetben, Tabourot itt is az ábécétől indul el, és olyan költeményeket mutat be, amelyek

[...] az Ábécé összes betűjét tartalmazzák.

Qui flamboyant guidoit Zephire sur ces eaux.

82 Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12; a továbbiakban: RMKT XVII/12), 293–294.

83 SZAUDER József, *Sententia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól)* = Sz. J., *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 159.

84 „A cause que tu t’ennuyerois à bon droict, si pour pour chasque exemple des vers suyuns ie faisois vn chapire à part *iuxta illud, lito longior est titulus*, i’ay ramassé tout ce qui m’a semblé de plus digne.” Tabourot, 164r.

Egy német ember Avignonban közölte velem, hogy látott egy ehhez hasonlót latinul.

Duc Zephyre exurgens curuum cum flatibus aequor.

És ez a másik Scaligertől való.

*Vix Phlegeton Zephyri, quaeres modo flabra Micullo.*⁸⁵

Bár Tabourot nem nevezte a nevén, e megkötés a *pángramma*. Példái szerföltött ritkák, mert igen nehéz az ábécé összes betűjét egyetlen verssorba foglalni. A *pángramma* pozitíve azt írja elő szerzőjének, hogy minden egyes betű előforduljon a sorban. Ez magyarázza, hogy úgy az egy francia, mint a két latin nyelvű sorban ott van Zephyrus és Zephyre: a *z* mindkét nyelvben igen ritka. Negatíve a *pángramma* azt írja elő szerzőjének, hogy legyen ökonomikus, és a *pángrammatikus* sorban mennél kevesebb legyen a betűismétlés. A három példából a francia a leggazdaságosabb e szempontból, a teljes ábécé valamennyi betűjét egy 37 betűkarakterből álló sorba foglalta.

II. Ha a *pángrammának minden* betűt magában kell foglalnia, akkor ennek ellentéte a *lipogramma*: itt – ahogy a Tabourot által szintén nem használt elnevezés mondja, amely a görög *leipo* ('hiányozni') és a *gramma* ('betű') szavak összetétele – a szövegből valamely betűnek hiányoznia kell. E megkötés kettős, görög és zsidó eredetét röviden jelzi, utalva Pindarosz egyik carmenjére és Hermoneusra, másrészt utal Dávid 7. zsoltárának egyik versére (fr. verset), amelyben nincsen *a* (*Nolite fieri sicut equus & nulus, quibus non est intellectus*). Tabourot ehhez hozzáteszi, hogy „Márpedig találhatók szigmatgyűlölet, alfagyűlölet és lambdagyűlölet stb.”⁸⁶ Mivel saláta-fejezetről van szó, ezzel az Akkordok Ura le is zárta a lipogrammatika tárgyalását.

De nekünk meg kell állnunk, hogy eljuthassunk az OuLiPo lipogrammatikus írásgyakorlatához. Ehhez figyelni kell arra, hogy 1808-ban Gabriel Peignot a *Filológiai mulatságok* kötetben mit írt A *lipogrammatikus versről*:

Larandai Nestor, aki Severus császár idejében élt, szerzett egy lipogrammatikus Íliászt; az első ének A nélküli, a második B nélküli, a harmadik G nélküli, stb. Tryphiodorus ugyanilyen módon készítette Odüsszeiáját. Hermioni Laszosz, ez az igen régi költő Sz nélkül készített egy ódát és egy himnuszt. Pindarosz szintén Sz nélkül írt egy ódát. Fabius Claudius Gordianus Fulgentius szerzett egy rövid

85 „*Qui flamboyant [...] Vn Allemand m'aduertit en Avignon qu'il en auoit veu vn semblable Latin. Duc Zephyre [...] Et cest autre de Scaliger. Vix Phlegeton [...].*” *Uo.*, 164r–v.

86 „*Or comme il s'est trouué de ces Misosigmes, Misoalphes & Misolambdes, &c.*” *Uo.*, 164v.

művet latin prózában, felosztva a 23 betűnek megfelelően huszonhárom egységre, ahol az első A nélküli, a második B nélküli, stb. [...] De Court abbé *variétés ingénieuses*-ében közreadott öt levelet, melyekben csak négy magánhangzót használ, az A hiányzik az elsőben; az E a másodikban; az I a harmadikban, stb. Ugyanebben a gyűjteményben van még egy egyszótagos [monosyllabikus – Sz. Cs.] szavakkal megírt levél, ahhoz hasonló, amelyet Bouffler címzett ... hercegéhez (erről másutt fogunk beszélni).⁸⁷ Lope de Vega öt prózában írott novellát tett közzé, az első A nélküli, a második E nélküli, stb. Leti a humorista akadémián Rómában előadott egy beszédet *A bandita R.* címmel. Ebben nem található R. Általánosságban elmondható, hogy az alkotások e neme oda tartozik, amit *nugae difficiles*nek nevezünk, és ezek csak egy bizonyos időben voltak szórakoztatók. Ezért bárki szerző elítélhető, ha saját korát szolgálja ki; ízlése és tehetsége rossz eszmeiségét adja. De olykor komoly foglalatosságokra serkenthet az ilyen nemű rövid darab.⁸⁸

Azért kellett hosszabban idéznem Gabriel Peignot-t – aki ebben a cikkelyben is, a folytatásban erősen támaszkodott Tabourot e fejezetére –, hogy a lipogrammatikát elemeljem attól, amit a mi magyar verstörténetünk diktálhat, kivonjam egy olyan megítélés alól, amely azt mondja, itt is az érzékenység korát megelőző, barokk és késő barokk ízlés egyik eleméről van szó. És ekkor utalnék röviden egy genealógiai sorra: Étienne Tabourot genuit Gabriel Peignot qui genuit Raymond Queneau qui genuit Georges Perec. Már egy ízben említett előadásában, az *OuLiPo* hajnalán Queneau úgy emlegette a lipogrammatikát, mint a párizsi csoport írástörekvéseinek egyik irányát. Röviden vázolta a lipogrammatikus szövegek történetét is, megnevezve forrását, Gabriel Peignot *Filológiai mulatságait*. De két igen fontos dolgot tett ezzel. Egyrészt elhagyta – vagyis nem vette át, helyesen – a fenti idézet utolsó három mondatának (elmarasztaló) értékítéletét, egyszerűen hallgatott az egyes lipogrammatikus szövegek esztétikai értékéről.⁸⁹ Másrészt ő maga is kipróbálta az írásnak ezt a megkötését. De igazán az a Georges Perec építette be saját írásgyakorlatába a lipogrammatikát, aki 1969-ben egy teljes regényt jelentetett meg, amelynek a szövegében nincsen e! Ezért a címét, *La disparition*, nem szabad így magyarítani: *Az eltűnés*, talán még a leghelyesebb *A hiányzás* lenne. Életveszélyes vállal-

87 Gabriel Peignot majd e különösen hosszú cikkely végén tér vissza erre a szövegre, és idéz belőle hosszán. Azért nem taglalta a cikkely elején, mert itt a lipogrammatikus *vers* áttekintéséről van szó, a cikkely végén viszont már a lipogrammatikus *próza* természetéről. Hogy a tárgyalt jelenség egyaránt működtethető versben és prózában, világosan mutatja a lipogrammatika megkötéses (*contrainte-es*) természetét.

88 PEIGNOT, *Amusemens...*, i. m., 92–93.

89 Raymond QUENEAU, *Le L.I.P.O* = R. Q., *Bâtons, chiffres et lettres*, Paris, Gallimard, 1965, 322–323.

kozás, hiszen a lipogrammatikus szöveg készítésének nehézségi skálája követi az egyes betűk gyakorisági skáláját: a legkönnyebb talán *x* nélkül, de a legnehezebb bizonyosan *e* nélkül, mert ez utóbbi, mint a magyarban is, a francia nyelvben is a leggyakoribb. Georges Perec nem használhatta például a létige jelen idejű egyes szám második és harmadik, és többes szám második személyét (*es, est, êtes*), nem használhatta a határozott névelő hímnemű alakját (*le*), nem írhatta egy nőről beszélve, hogy ő (*elle*), mert csak a könyv borító- és belső címlapján szerepel *e*, így: *Georges Perec*. A regény így teszi hiányzóvá szerzőjét.

Georges Perec ennek a megkötésnek a fordítottjával is írt egy regényt, egy olyan, az imént utaltnál rövidebb regényt, amelyben csak egyetlen magánhangzó van. E megkötés megnevezése: *monovokalizmus*. E kötetének címe *Les revenants*, kissé pontatlanul csak *E szellemek* címmel fordítanám, mivel benne csak egyetlen magánhangzó található: az *e*. Tegyük hozzá, az OuLiPo történetének kezdetén Raymond Queneau is írt nevezetes monovokális szöveget, angolul: *What a man!* Ami a francia nyelvben egy olyan problémát is fölvet, amit a maga részéről Perec egy esszében tisztázott. Ha lipogrammatikus és monovokális szöveget készít, ezt az *e*-t betűösszefoglalóként kell felfogni, azt kell mondani, hogy *e* az *é*, az *è*, az *ê* és az *ë* is. Mint tüstént látni fogjuk, *e* felfogás jegyében írtak magyar szerzőink monovokális verseket a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Ha viszont az *e*-t nem betűkarakterként fogjuk fel, ha nem úgy gondoljuk el, hogy az *e* fonéma, hang, akkor felhasználhatók olyan szavak is, melyekben például *ai* betűkapcsolat van. Ekkor viszont nem lipogrammatikáról, hanem lipofóniáról kell beszélni, amely úgy teremti meg a monovokalizmust, hogy nem egy magánhangzót zár ki az ötből, hanem négyet, s csak egyet használ.

Ha *e* jelenségre egyáltalán kitérnek, a korábbi irodalomtörténészek Édes Gergelyt szokták emlegetni; jó, ha az övé mellett szórványosan felbukkan egy-egy név. Nála az izovokalizmus ilyen eredménnyel járt:

V. ENYELGÉS.

Egy nékem mézzel kedveskedett személynek beszéde e bélyegenn, 1787-benn.

Egy nem rest sereg, egy tegezes nép; kész eledelre
Egy méznél édesbb Méhésznek mézet eresztett.
Mellynek eme' részét ez edénnyel, egész szeretettel
Egy lépes-méznél édesbb Édeshez eresztem,
Kérem végye jelét kedvessenn e' szeretetnek.⁹⁰

90 ÉDES Gergely' *Enyelgésai. Avagy Időt töltő tréfás versei. Íródtak rész szerént még az Oskolába, rész szerént Hetenyenn, rész szerént Martosonn, A' Vers-Szerző költségn. Pozsonbann, Wéber Simon Péter betűivel, 1793, 13.*

E megkötést két olyan verses szövegen mutatom be, amelyek régóta igen kevésbé ismertek. Az egyik *Az Újj Bétsi Magyar Múzsza* 1794-es szövegközlése, amelynek legfőbb érdeme, hogy a monovokális versek szerzőjét, Varjas János debreceni tanárt nevezi meg a magyar monovokalizmus feltalálójának, vagyis kezdeményezőjének.

Debreczenből 4 Febr. 1794.

Midőn 1775-benn Néhai Debretzeni Professor T. T. *Varjas János* Uram, nevezetes E-é-és verseit fel-találta, 's azokonn egygy Penitentziális Éneket írt,⁹¹ és kéz-írását egygy Predikátorral közlötte volna; ez alkalmatosságot adott arra, hogy egy máshoz ezen Verseket küldöznek, melyek következnek.

Préd. E' nevetlen ember szerzette verseket
Szeretettel vettem; 's el néztem rendjeket,
Nemzeted elébe terjeszszed ezeket;
Mert velek el nyered emberek kedveket.
Kedves éh Léleknek ez efféle Ének,
Melyet mérges sebek egyszer meg-sértének,
Ezt Zengedeztétek Gyermekek, és Vének,
S' Kérjetez életet ennek Mesterének.

Felelet.

Prof. Nem merem, mert félek érette meg-vernek,
Sebbe nem: de lévbe, és névbe kevernek,
Mérges szeme, nyelve, epéje embernek
Nem kedvez se vérnek, sem szegény Mesternek.

Válasz.

Préd. Bãtrann add szàjába a' Magyar Hazának'
Hangját az általad már talált hársának,
Hát hajtaszsz szavára a' más ajakának?
Ám rágalmazzanak! ha mását látának.
Ha van a' Várasbann: számtalan vad Szamár
'S Annak alkalmatlan: (*) hát arra hajtaszsz már
Van más, annak adjad, 's ha majdan áll a' nyár
Nála találsz pálmát 's az arany alma vár.

(*) *Asinus ad lyram.*

Szarmata, Frantz, Tatár, 's más abban láthatja,
Ha a' Magyar' szava másnak tsak a' fattya?
Anya az: 's számtalan Ágaknak az attya,
Lássá más, ha szavát arra rá hajthatja!

91 Varjas János *Megtért embernek énekje* című versére céloz.

A' Válasznak mássa.

Prof. Azt tartám tsak magam láttam Varjat 's szarkát,
Hát más ha akarja, bár lássad a' markát.
Papagályt tart, 's adhat sárgát akar tarkát,
Adassanak annak hamar pálma barkát.
Pallás adj Sas szárnyat alája párjával
Jártasd az aranyas Hajnalnak tárjával
Hadd tartsa a' Hazát balsamja szagával,
Az az: halhatatlan nagy Magyarságával.
Hajtsa ha hajthatja, hajszra, akar tsára
Más a' maga száját: halgathat magára,
Fáradhat, járkaálhat apjára, papjára:
Ha találhat társat a' Magyar szavára

Sok jót mondok.

Préd. Holott homlokodonn sok gondot hordozol,
Olly sok jót óh bóldog Doktor hogy dolgozol?
Sorsomhoz sok, hogy oly koszorót fonsz 's hozol,
Oly módonn dolgomról, óh hogy gondolkozol!

És mivel az itt közölt költeményben nincsen *ö*-vel írott rész, ezt követi egy cím nélküli *ö*-vel írt versszak, majd *Más próba tétel 1778-bann a' Jankai bőr szüreten*, a szokványos és az ábécé rendjének megfelelően A-E-I-O-U sorozat, az egyes magánhangzókra két-két sorral.⁹² Ne higgyük, hogy itt holmi mesterkedésről vagy nyelvi bővészkedésről van szó: benne a nyelvi nacionalizmus kap hangot. Lám, a magyar nyelv erre is mennyire alkalmas! Három évvel korábban Sándor István szintén közzétette saját mono- vagy izovokális verseit: nem egy egységes költeményt. Azért nem, mert ellentétben a fenti négysarkú felező tizenkettes versszakokkal, ő monovokális hexametereket írt. Ez is a monovokalizmus megkötéses természetére mutat: működtethető bármely verselési nemben, és mint Georges Perecnél láttuk, prózában. Ezek a hexameter-sorok egymástól függetlenek, sorrendjüket egyedül az A-E-I-O-U határozza meg. Az 1791-es *Sokféle* 67. cikkelyének teljes szövege a következő:

67. Az egyféle magán hangzó betűbéli Magyar versekről.

Mennyire bővelkodik a' mi nyelvünk a' magán hangzókkal, ki-tetszik Varjas Uramnak Debretzenben nyomtatott Alagyájából, mellyben *e* betűnél egyéb magán hangzó nem találtaik. Gáti Uramnak-is néhány ilyen Ritmusit vagy-is Ének verseit a Posonyi Magyar Hírmondó 1782-esztendei 48-dik levélen közlé Olvasóival. A' mesterség abból áll, hogy egy egy versben egyféle magán hangzó-

92 Az Újj Bétsi Magyar Múza, VII, 57-59.

nál egyéb ne találkozzék. Magam-is a' múlt télen idő töltés kedvéért szerzettem
következendő hat lábúakat:

A' nadrág nyavalyát mátkája nyakára rakasztá.
Hányás ártalmas vala gyakran à nyavalyásnak.
Attyának tsatját 's bátyának látta kalapját.
A' maga vallását már abban hasztalan áldja.
Attya' hatalmában nagy hasznát látta szavában.
Emberben leg-szebb rendes 's mértékletes élet.
Elméjét ennek perselte-meg hegyke kevélység.
Egy szép gyermeknek rejtette kezét kebelébe.
Ezt el-végezván, eképen tette beszédjét:
Egyezz-meg vélem, és nekem légy feleségem.
Itt sírni nints minn, nyílik itt szív, s víg ki ki kint is.
Így hízik 's iszik itt ki ki, hírit nyírik irígyi.
Illy kints víg 's hív szív, kit imitt szinik ki ki bírni.
Inni fris víz nints, ím piszkít itt-is irígy szív.
Híj kit kit 's bízni víg szív int, ím viszik inni.
Ó bort korsóstól, tsobolyó bor jó dolog otthon.
Jó szó jó hordó, boszszontó szó kohol horgot.
Jót okos orvos okoz, rosz orvos sok gonosz osztó.
Jó kortyot borból, oszlok most bóldog honyomtól.
Húsz tyúk 's lúd túl fut, nyúl húl, húr zúg, 's hurut ujjul⁹³

A megkötéses írás a nyelvben folytatott kutatás, ennek dicsőségére. Még 1847-ben is, amikor Petőfi Sándor a *természet fenségét festette*, monovokális sorral tette: *mely nyelv merne versenyezni véled?*

III. Tabourot szerint nemcsak egyes betűket lehet gyűlölni (lásd fentebb: szigma-, alfa- vagy lambdagyűlöletek stb.), hanem szavakat vagy betűkapcsolatokat is. Ezt a megkötést sem nevezte a nevéen, csak bizonyos szótagoktól való irtózásról beszél („vannak, akik bizonyos szótagokat utálnak”), de az általa kiválasztott példában nem pusztán egyetlen szótag, hanem egyben egy jelentő szó az utálat tárgya: a *con*, nevezzük orvosi nevéen, a vagina. Jelzi, hogy akik elutasítják ezt a „szótagot”, azok „Mizogámok”, a nővel történő párosodástól irtózó férfiak. Az egyetlen rövid példát azért idézem, mert lacani szempontból érdekes: a *con* utálatá kiterjed minden olyan szóra (és ezek utaltjára), amelyben szerepel e szó, valóban csak szótagként.

93 Sokféle (Írá 's egybe szedé Sándor István), I, 1791, 154.

*Dieu garde la paignie
Je n'ose dire Con
Car tant que i'auray vie
Je hay Conte & Contesse
Et Vicomte par Con,
Je hay qu'on se Confesse
Pource qu'on y dict Con,
L'az tous oyseaux de proye
Pour l'amour du Faulcon,
Et tout les citez.
Pour l'amour de Mascon, &c.⁹⁴*

E megkötésnek, vagyis valamely szó letiltásának elnevezése: *liponymia*.

IV. Ismét egyetlen példa szól arról a megkötésről, amely azt igényli, hogy a versegész minden egyes sora álljon ugyanannyi számú betűből. Az ilyen alkotások a *betűszámláló* költemények. Étienne Tabourot példájának az első két sor 32–32 betűből áll:

Íme egy újévi ajándék-vers [estrene, a mai fr. étrenne – Sz. Cs.], amelyet akkor adtam egy kedves barátomnak, amikor a Bourgogne-i Kollégiumban laktam 1564-ben. Benne azt leled föl, hogy a betűk pontosan ki vannak számolva és számítva:

*Xeniolum simplex tibi do, do Xenia bina
Disticha si numeres, aut Epigramma lene.
Quod si litterulas, centum septémque viginti
Sine voluntatem tradimus innumera.*

Úgy látszik, ez a megkötés erősen összenőtt az újévi ajándék-vers műfajával. Az általam ismert egyetlen magyar példa is ilyen. Az egyszer már említett Sebestyén Gábor az 1863-as esztendőre *Újévi himnusz*t írt. E négysoros strófából álló és az egyes versszakokon belül egyrímű vers minden egyes sora 18 betűből áll. Mert egy szerzői önkomentár kifejti, hogy ha az 1863 számsor egyes számait különválasztjuk, majd összeadjuk ezeket: $1 + 8 + 6 + 3 = 18$. Ami rámutat a megkötések java részénél egy percepció problémára. A különböző tipográfiai eszközökkel kiemelt (szakzsargonban: megjelölt) akrosztichont azonnal *látjuk*; egy pikárd rébuszról azonnal látható, hogy pikárd rébusz... – de igen sok esetben vagy szerzői önkomentárral kell felhívni az olvasó figyelmét a működésbe léptetett megkötésre, vagy címben, esetleg alcímben, vagy az illető megkötés szabályát magában

94 Tabourot, 165r.

a szövegben el kell mondani. Ha Sebestyén Gábor nem fogalmazta volna meg az alkalmazott megkötést, ez gyakorlatilag észrevehetetlen maradt volna.

V. A következő megkötés Tabourot-nál alig, mert csak az indító Martialis-epigramma révén tartozik az irodalomhoz, és egyedi esetnek látszik. A martialisi szöveg is csak elbeszél egy olyan megkötést, amely a mindennapi életben érvényesíthető. Viszont e megkötés Martialis kapcsán ismét megmutatja a hermeneuta Tabourot-t:

Epigrammáiban Martialis rámutat a régiek egy kedves leleményére, akik annyi pohár bort ittak, amennyi betű volt barátnőjük nevében.

*Naeuia sex cyathis, septem Justina bibatur,
Quinque lycas. Lide quator, Ida tribus.
Omnis ab infuso numeretur amica falerno
Et quia nulla venit, tu mihi somne veni.*

Kommentárjában Calderin se közelről, se távolról hozzá sem szagol az igazi értelmezéshez, amikor az Alvás [Somne] szóhoz jut, mondván, hogy a Költők szokása álomért fohászzkodni, ahogyan Ovidius és Papinius tette. De nekem úgy tűnik, hogy túlságosan közönyösen beszél: Mert miféle dolog alvásért fohászzkodni Italozók között? Úgy látom, a Költő azt kívánja mondani, hogy mert nincs barátnője, ötször akar inni, ugyanannyi kupát, amennyi betű van a Somne szóban, ami közepes ivás, és ha valaki erőlteti a túllépést ezen, kijelenti, hogy ő jobban szeret aludni, mint tovább inni. De nekem úgy mondták, hogy vannak Hadnagyok a Marne partján, akik azt mondják, a Somne-t inkább alanyesetben akarnák, ami *Somnus*, tudniillik hatszor inni.⁹⁵

VI. Étienne Tabourot egy francia és egy latin nyelvű példával illusztrálja azt, amit „A Régiek *Anadiplosis*nak neveztek, amikor is egy verssor vége megismétlődik egy másik elején; ezt a franciák Láncolatos rímnek nevezték el [...]”⁹⁶

95 „Martial en ses Epigrammes nous denote vne gentil inuention des anciens, qui beuoyent autant de verre de vin, qu’il y auoit de lettres au nom de leurs amies. *Naequia sex cyathis* [...] Calderin en son Commentaire ne touche ni pres ni loing la vraye interpretation, quand il vient au mot Somne, car il dict que c’est la coustume des Poëtes d’inuocquer le sommeil comme ont fait Ouide & Papinie. Mais en cela il me semble qu’il parle fort froidement: Car quelle apparence y auoit il demander le dormir entre des Beueurs? L’estime donc que le Poëte vueille dire, que pource qu’il n’a point d’amie, il veut boire cinq fois, autant de coups, qu’il y a de lettres au mot Somne, qui est vn boire mediocre, & si quelqu’un le veut forcer de passer outre, il declare qu’il ayme mieux dormir que boire d’auantage. Mais on m’a dict qu’il y a des Lieutenans sur la riuere de Marne, qui dient qu’auant que dormir, ils voudroyent bien Somne au nominatif, qui a *Somnus*, sçauoir six bonnes fois.” *Uo.*, 165v–166r.

96 „Les Anciens ont appellé *Anadiplosis* quand la fin d’un vers se repete au commencement de

A *rimes enchainées*, a láncolatos vagy összláncolt rímelés késő középkori lelemény, már tárgyalják a Második Retorika értekezései és Pierre Fabri retorikája is, gyakorlata elterjedtnek mondható. Egyetlen francia példája után Tabourot ad egy latint is Ausoniustól, de ennek egyik sajátossága átvezet egy újabb megköntéshez. A latin példa különlegessége az összláncolt rímelés területén belül abban áll, hogy az előbb a sorvégen, majd a rákövetkező sor elején egyszótagú szó (monoszillaba) áll. „Nem láttam a végén egy szótagú francia verset, jóllehet végtelen számban és igen könnyen volna készíthető, látván, hogy az utánozhatatlan Rabelais-nek tulajdonított ötödik könyvben található Fredon barát prózája, aki csak egyszótagú szavakkal válaszol: e válaszokból néhányat versbe szedtem [...]”⁹⁷ Tabourot-nak azért kellett a rabelais-i prózát versbe áttennie, hogy az egyszótagú szavakból álló verssorok és az összláncolt rímekhez, a versességhez visszatérhessen, pontosabban a versességen és a verselésen belül maradhasson. Mert innen, a monoszillabáktól lép tovább az ún. növekvő sorokhoz, melyekben az első szó egyetlen, a második kettő, a harmadik három szótagú szóból áll.

Ilyen módon szerezte Ausonius vagy valaki ismeretlen szerző a következő verssorokat, melyeket Scaliger *Raponticas*nak nevezett.

1 2 3 4 5
Spes Deus aeternae stationis conciliator
*Si castis precibus veniales inuigilamus.*⁹⁸

A növekvő verssoroknak („vers croissans”) van francia gyakorlata is, mint ahogy a fordítottjának is („vers décroissans”). Például:

5 4 3 2 1
Vectigalibus armamenta regere iubet Rex.

Az egy szótagból álló és rövid, valamint a mennél hosszabb szavakkal szerzett alkotások kérdése nem XVI. századi poétika probléma: *vocabula pexa et hirsuta* címszó alatt már Dante Alighieri tárgyalta a XIV. század legelején. Igaz, e munka több mint két évszázadon át ismeretlen maradt, amikor először nyomtatásban megjelent (Tolomeo Janicolo nyomdájából, Vicenza, 1529), akkor sem latinul, hanem Trissino olasz fordításában.

l'autre, les françois les ont surnommez Rimes enchainees [...]”. *Uo.*, 169v.

97 „Je n'az point veu de vers François monosyllabes à la fin, sic e n'est qu'on en pourroit faire infinis & fort aisément, veu qu'au cinquiesme liure attribué à l'inimitable Rabelais, il y a bien de proses de frere Fredon qui ne respondoit que par monosyllabes: de ces responses i'az mis en vers ce peu [...]”. *Uo.*, 170v.

98 „Ausone de ceste façon, ou autre incertain auteur a composé ces uers suiuanes que Scaliger appelle *Raponticas*. *Spes Deus aeternae* [...]”. *Uo.*, 172r.

VII. A *Bigarrures* e fejezetének a végén két olyan „cifraságról” olvashatni, amelyik nem a megkötésekre, hanem tematikus műfajokra emlékeztető módon működik. Ezek egyike egy széles körben elterjedt középkori lelemény, ismert volt oc és oïl nyelvterületen egyaránt. A *szerelemi nyelvten* Tabourot által idézett példájában csak az tér el némileg az általam ismert középkori daraboktól, hogy párbeszédese: „Sok ideje, hogy láttam egy nyelvésznek ezeket a régi sorait, aki grammatikailag udvarolt egy nyelvész nőnek, aki ugyanígy válaszolt neki [...]”.⁹⁹

VIII. „Továbbmenve a Centonokhoz jutunk, amelyek összekutyult verssorok, érdekesen rakva halomba valamely kitűnő költőtől, mint főleg Vergiliustól, és e sorokat úgy hordják össze, hogy százból egyhez [de cent vn] gyűjtik azt, ami kapóra jön. Ausonius (bármit mondjanak is többen) fáradtságos és bámulatos kíváncsisággal szerzett egy menyegzői centót, amely így kezdődik:”

Accipite haec animis, laetusque advertite mentes.

Ambo animis, ambo insignos praestantibus armis. Aen. 5.

Ambo florentes genus in superabile bello. Buc. 7. Aen. 4.

Tumque prior, nam te maioribus ire per altum. Aen. 6.

Auspiciis manifesta, &c. Aen. 2.¹⁰⁰

Ausonius mellett Tabourot másik példája „a kitűnő keresztény költő”, Proba Falconia munkája, aki a cento alapszövegeként az Ó- és Újtestamentumot használta.

Esterházy Pál számos költeményében olyan mennyiségű átvétel található Zrínyi Miklóstól, hogy joggal beszélhetünk a cento megkötésének alkalmazásáról.¹⁰¹ A Biblia különböző helyeiből írni költeményt, már a magyar XVII. szá-

99 „Il y a long temps que i’az veu ces vieux vers d’vn grammairien qui faisoit l’amour grammaticalement à vne grammairienne, qui luy respond de mesme [...]”. *Uo.*, 174r.

100 „Passant outre, nous viendrons aux Centons qui sont vers pesle mesle, amassez avec curiosité d’vn certain excellent Poëte, comme de Virgile principalement, qui sont entassez, de sorte que combien qu’ils soyent colligez de cent vn, si viennent ils à propos. Ausone, la curiosité duquel (quoy que dient plusieurs) est laborieuse & admirable, a fait ainsi vn Centon nuptial qui commence. *Accipite haec animis [...]*”. *Uo.*, 175v–176r.

101 1893-ban Kanyaró Ferenc még történetileg érthető módon az eredetiség versus plágium kettőse felől ítélte meg a Liszti- és Zrínyi-átvételeket, holott ő maga regisztrálja számos helyen az alkotó szövegáttemelést. Ugyanattól a szerzőtől kapunk részeket (miként Tabourot példájában Vergiliustól), de különféle helyekről. Amikor a következő leírást adja, Kanyaró Ferenc egy cento szerkezetét írta le: „A ki az Ujabb Nemz. Könyvtár kiadásából Zrínyi költeményeinek következő versszakait: Orpheus keserve 1. 2. Arianna sirása 3. 1. A vadász 15. 16. 17. 53. Violához: 26. 23. 30. ismét Orph. keserve 15. ismét Violához 12. Zrínyiász XII. 16. újból Orph. 8. A vad. 50. Viol. 9. Orph. 6. 7. Zrínyiász: X. 1. 2. és 5. Tityr. és Viola 1. Violához 27. 28. 29. A vad. 68. 69. Zrínyiász XII. 35. Viol. 28. (másodszor is!) Tityr 8. A vad. 68. Feszületre 1. Tityr 5. A vadász 70., sorban egymás után írja, az megkapja azt a jeles verset, melyet M. úr Esterházy Pál nádor tollából 2-ik közleményének élén «*Egy ártatlan ifjunak panasza Cupidóra*» cz. alatt öt hosszú lapon közöl.” KANYARÓ Ferenc,

zad gyakran megtette. Ilyen egy névtelen verses fordítása (a *Libanvson termő Cedrus-Fának Veleie*, 1671), roppant sok bibliai és pogány antik szerzőtől való résszel.¹⁰² És egy kései példa Gyöngyössi Jánostól (csak az 1. versszakot idézem):

Nagy Isten! Lelkeknek Attya!	<i>Sid.</i> 19:9.
Seregeknek Királlya!	<i>Sólt.</i> 84:4.
Föld, tenger, és Ég' boltozatja	
Tsudáidat számlálja:	
Uralkodásod' Széke	<i>Péld.</i> 8: 15. 16.
A' Birodalmoknak fényne;	
Hatalmad erőss féke	<i>Esa.</i> 37:29.
A' Nemzetnek törvénye. ¹⁰³	

IX. „Lezárásként a verssorok e példáit Theokritosz görög költő kedves találmányával fejezem be, aki leleményesen olyan verseket csinált és készített, amelyek figurájukkal egy Ívet, egy szárnyat és más figurát ábrázolnak, amiként emlékszem egy görög költő tojására is. Fialat diák koromban, Párizsan, 1564-ben szerettem Költői Serleget, fazekat és egyebet.”¹⁰⁴ A *carmina figurata* hazai története az egyik legjobban kidolgozott megköztörténet, Kilián Istvánnak köszönhetően.¹⁰⁵ És csak helyeselhetjük a szerzőnek azt a szemléletét, hogy a régi magyar anyagot rányitja a XX. századi magyar képversek anyagára.¹⁰⁶

20. §. *Des notes* (A jegyekről, Tabourot, 174r)

Ebben a fejezetben, ellentétben a zenei (kottás) rébuszokkal, a *notes* nem hangjevyeket jelöl, amit szinonimái világosan mutatnak: a *marques* és a *chiffres*. Ezekre használok összefoglaló magyar elnevezésként a *jegyek* szót. „Most áttérek a Jegyekre, miután felfejtettem leleményes Verssorainkat, hiszen ebben a legutolsó

Zrínyi legújabb epigonja, EPhK, 17(1893), 29. Esterházy Pál költeményének kritikai kiadása: RMKT XVII/12, 567–570.

102 *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10), 420–554.

103 Gyöngyössi Jánosnak *Magyar versei. Mellyeket külömb-külob-féle alkalmosságokra készített, és végre egyben-is szedett*. Pesten, Találatik Kilian Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802, 324.

104 „Pour conclusion, ie finiray ces exemples de vers sur la gentille inuention de Theocrite Poëte Grec, qui a faict & fabriqué des vers si ingenieusement, que par la figure ils representent vn Arc, vne aelle, & autres figures, comme aussi il me souuient d'auoir leu l'oeuf d'vn Poëte Grec, estant ieune escolier à Paris 1564. i'az faict la Coupe Poëtique, la marmite, & autres.” Tabourot, 176v–177r.

105 KILIÁN, *A régi magyar képvers, i. m.*

106 KILIÁN István, *Válogatás a 20. századi vizuális költészetből: Selection from 20th Century Visual Poetry*, Miskolc–Bp., Felsőmagyarország–Magyar Műhely, 1998.

Epitáfiumban három vagy négy régi régi jegyet tettem. Csakhogy ahhoz, hogy mindenki röviden értse, hogy mi a Jegy, tudni kell, hogy általános elnevezésében a Jegy egy megjelöltséget jelent.”¹⁰⁷ Ezek a megkötések csak igen áttételesen kapcsolódnak irodalomhoz vagy költészethez, észjáráshoz és szövegkészítéshez annál inkább. Az első nagy csoportot valamely szöveg rejtjelezése alkotja:

Azt olvassuk Suetoniusban 56. feje., hogy Caesar olykor így írt, mivel ő mondja. Még ma is látható Ciceróhoz és a barátaihoz írott Leveleiben, hogy magántermesztetű ügyeit érintve jegyekkel írt, tudniillik a betűket oly módon helyezte el, hogy egyetlen szó rendjét se lehessen helyreállítani. Mivel, mint mondják, egy D-t A-val cserélt fel, és így a többit. Egyébként A. Gelius ezt megerősíti az Attikai éjszakáiban. Véleményem szerint ezt a módozatot még ma is gyakorolják.¹⁰⁸

Majd Tabourot az egyszerűtől a bonyolult felé haladva bemutat különböző rejtjelező módokat. Mint ismeretes, egyszerű betűfelcserélésekkel Balassi Bálint is rejtjelezett 1588 márciusában Kapy Sándorhoz írott levelében. Nevezetes záradéka így szól:

Ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy Bmsu if yqzqx [nagy úr leszek], ha egyébképpen nem is, rmxma ihmb [farkam után]. De ha én uram és igaz atyámfia vagy, bq zcqucb [ne szóljon] Kegyelmed gqbxubqx gqauh [senki-nek semmit].¹⁰⁹

A *Kuun-kódex* előzéklapján, az *Index folionum* tetején olvasható igen egyszerű elvű titkosírást Vadai István könnyűszerrel fejtette meg. Tőle tudom, hogy a két Rákóczi György levelezése is rengeteg rejtjelezett részt tartalmaz. Étienne Tabourot tisztában volt a sifrírozás nehézségi fokának a problémájával: mint elmondja, ő maga is megfejtett egy rejtjel-kódexet egy fiatal özvegy nő számára.

107 „Le viendray maintenant aux Notes, apres auoir dechiffre nos ingenieux Vers, puisque en ce dernier Epitaphe i'ay mis des notes antiques trois ou quatre. Or à fin que chacun scache en bref que c'est que Note, il doit scauoir que par vne denomination generale, Note signifie vne marque”. Tabourot, 178r.

108 „Nous lisons en Suetone chap. 56. que Cesar escriuoit ainsi quelquesfis, car il dict, L'on void encor aujourd'huy de ses Epitres à Ciceron & à ses affaires particulieres escriptes par notes, A scauoir les lettres estans rangees de telle façon qu'on ne pouuoit colliger d'ordre vn seul mot. Car il changeoit, comme vous diriez, vn D. en vn A. & ainsi des autres. Ce que confirme d'ailleurs A. Gellius en ses nuicts Attiques. Ceste façon à mon aduis est celle qui est encor aujourd'huy pratiqueez”. *Uo.*, 178v.

109 BALASSI Bálint *Összes Művei*, I, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 369. Az átkódolás olyan egyszerű, hogy a levelet közlő Dézsi Lajosnak (vagy Erdélyi Pálnak) sem okozott gondot kiolvasása. Vö. *Balassa Bálint minden munkái*, Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel kiadta Dr. DÉZSI Lajos, II, h. n., Genius, é. n., 584.

Létezik egy gyakorlati határ, amelyen túl, ha nincs a birtokunkban a rejtjelezés kódja, a szöveget nem tudjuk feltörni.

Majd a különböző rövidítések alosztályai következnek a fejezetben, a jogászai rövidítéseken kezdve, a pénzekben a pénzverő város nevének egyetlen betűvel jelzett megjelöltségén át az orvosok és a csillagászok jegyeiig. Mivel az elmúlt két évszázadban irodalminak nevezett szövegektől ez az anyag távol esik, a részletezésétől eltekintek. Csak azokat a példákat említem meg a *Bigarrures*-ből, amelyeknél a rövidítés feloldása nem egyértelmű, vagy amelyeknél újabb és újabb feloldások jelentek meg. Ilyen a „*D. M. sign. Dijs Manibus, Diue Memorie, Deo Maximo*. Olykor utána egy S-t tesznek, amely azt jelenti, *Sacrum*.”¹¹⁰

Nálunk 1780-ban egy közismert római rövidítés versben így jelent meg:

Menynyt veszekedett Róma szabadságért,
Négy betűből álló hívságos tzímerért a)
S. P. Q. R. bizony, anynyit soha nem ért,
Hogy száz ezer ember ontott érette vért.

a) SENATVS POPVLVSQUE ROMANVS ROMAI TANÁTS ÉS NÉP.¹¹¹

Nos, ezt Étienne Tabourot is természetesen tudta:

S. P. Q. R. Ami annyit jelent, *Senatus Populusque Romanus*.

A Szibillák így értelmezték Istentől

Serua populum quem redemisti.

Beda a gótusok kigúnyolására értette

Stultus populus quarit Romam

A franciák, *Si peu que rien*.

Egy Rómába bemenő olasz. *Sone poltroni questi Romani.*

A németországi protestánsok: *Sublato Papa quietum regnum.*

A katolikusok: *Salus Papa qui es regni.*

Valaki az újonnan megválasztott pápa szobájában megkérdezte:

Sancte pater quare ridens?

Amire a betűket megfordítva és visszafelé haladva hirtelenjében így válaszolt:

*Rideo quia Papa sum.*¹¹²

110 Tabourot, 184v.

111 *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, A' költeményes gyűjtemény öregbedésére a' nagyságos szerzőknek egyező akaratjokból közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1780, 13.

112 Tabourot, 186v–187r.

21. §. *Des epitaphes* (A sírversekről, Tabourot, 194r)

„Korábban láthattál több, az értekezésbe elegyített Epitáfiumot, néhányat a szám-elvű versekről, a leleményesen gyakorolt Rébusversekről a Leoninus-versekről stb. szóló fejezetben. Most tehát itt láthatod a maradékát annak, ami feljegyzésre méltónak tetszett”¹¹³ – kezdi Étienne Tabourot a *Bigarrures* legutolsó fejezetét. Mivel később szó lesz egyértelműen fiktív és a nyomtatásban vagy a szóbeliségben létezett sírfeliratokról, úgy tűnik, az antik (a kötetben e jelző nem mindig ókorit jelent, gyakran csak *régit*) feliratok prózai formájúak és valóságosak. Szögezzük le, hogy a fejezetben bemutatott szövegek jól rendeződnek binárisokba: vannak prózai és verses, régi és mai, fiktív és faktuális, latin és francia nyelvű, látott és olvasott, valamint komoly és tréfás feliratok.

Ténylegesen létezőnek tekinthetők azok a feliratok, amelyek esetében az Akkordok Ura megadja a síremlék helyét (pl. „au Cimetiere Saint Estienne à Tholose”, 195r; „cestuy cy est à Paris au Cimetiere des Innocens”, 202r; „Au monastere de Saint Estienne de Dijon”, 199v; „autre qui est en l’Eglise de Sélongey”, 205v), vagy azt mondja, „láttam” „l’ay veu”, 200r), másutt viszont azt írja, hogy „olvas-tam” („l’ay leu”, 207v). Úgy tűnik, Tabourot gyűjtötte a sírfelirat-szövegeket, mert egy-egy szöveget úgy kapott: „Ce suyuant m’a esté enuoyé de Gafalase pres de Tholose”, ezt Gafalase-ból küldték nekem Toulouse mellől, 209v; „[...] que m’a donné vn mien intime amy de Bourgongne”, egy kedves bourgogne-i bizalmas barátom adta nekem, 195v), számos sírfelirat pedig a saját szerzeménye.

A binárisokba rendezett fenti szempontokat Tabourot úgy alkalmazta, hogy előbb latin nyelvű prózai, majd latin verses epitáfiumokat közölt, ezt követik a francia nyelvű példák. A többi szempont alkalmilag kapcsolódik egy-egy darabhoz. A fejezet végén, a sírfeliratok és -versek területének beláthatatlanságát egy képzelt szöveggyűjtemény tervével érzékeltette:

Ha azokból az Epitáfiumokból, amelyek tetszenek nekem, egy könyvhalmot akarnék csinálni, húsz vagy harminc papírárkust kellene készleteznem, hogy egy olyan nagy könyvbe gyűjtsem őket, mint egy Calepinus, és olyat kellene csinálni, mint Pontanus *libros Tumulorum*. Ha ezekből többet akarsz látni, mai Költőink közt ott van Marullus, Johannes Secundus, Politiano, le Vezeleyen, Flaminus, Nauagerius Molsa, Lampridius, Cota, Sadoletus: mely alkotások között vannak szép Epitáfiumok: melyekről elmondták nekem, hogy egy művelt fiatal személy három kötetet állított össze, ideértve a ki nem nyomtatottakat is,

113 „Tu as peu voir cy deuant plusieurs Epitaphes entremelez, les vns parmi les chapitres des vers numeraux, des vers ingenieusement pratiquez des Rebus, des vers Leonins, &c. Or maintenant je te vois donner le reste de ce qui m’a semblé le plus digne de estre à remarquer.” *Uo.*, 194r.

melyeket fel tudott kutatni. Az első könyv az antik monumentumoké, a második a verseké és a harmadik a franciáké: De én azt tanácsolom neki, toldja meg egy negyedikkel a tréfás Epitáfiumokból.¹¹⁴

Ami a francia nyelvű sírverseket illeti, Tabourot felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy ennek a szövegosztálynak megvannak a maga bejáratott kliséi. Ilyen a *vándor, utas, utazó* (viator) megszólítása, aki a képzeletbeli vagy valóságos síremlék előtt elhalad. Bourgogne-ban gyakran záró formulaként olvasható: *Dieu ait larme de ly*. A kezdet is gyakran sztereotip: „A mi régi franciáinknak szokása volt Cy gist-ket csinálni: amit még ma is gyakran tesznek: Mint, *Cy gist honorable homme*. N. N. *Bourgoie de Paris, qui mourut le 10, Octobre, 1560, Priez Dieu qu'il luy face mercy*.”¹¹⁵ Ez ugyanaz, mint a magyar „Itt nyugszik...” kezdő formula.

Miért nem műfaj a sírfelirat, miért megkötés? Egyrészt azért, mert prózaként ugyanúgy megjelenhet, mint versesen. Másrészt azért, mert a verses sírfelirat különböző műfajokban jelentkezhet, elégia vagy epigrama formájában, legyen bár párvers vagy négysoros (distique vagy quatrain). „Más Epitáfiumok Elégia alakját öltik, miként Vergiliusnál *de obitu Moecenatis*, & és mindenféle sorfajtaját, ugyanúgy, ahogyan mások az Epigrammákét.”¹¹⁶ A *Bigarrures* 208v oldalán pedig ezt olvashatjuk egy Polyphilustól vett példáról: „Enigma formájú.” Sokkal fontosabb a fiktív verses sírfeliratok hangnem szerinti osztályozása: Tabourot azt mondja, hogy vannak komoly (*sérieux*), vannak kétértelmű (*ambigu*) és vannak tréfás (*gaillard*) verses epitáfiumok. Ezt a magyar anyag a XIX. század elejétől teljességgel megerősíti.

Ilyen komoly fiktív sírfelirat olvasható attól az Aranka Györgytől, aki – mint később Weöres Sándor az (*Itt Nyugszik W. S.*) című alkotásban – megírta saját sírversét, egyes szám első személyben, *Mikor az Író a' Vóltak közzé fog számláltatni* címmel. Alábbi fiktív epitáfiuma – enyhe terjengőssége dacára – e contrainte igen szép megvalósítása a XIX. század elején:

114 „Si ie vouloit faire vn amas de tons les Epitaphes que ie trouue beaux, il me faudroit faire prouison de vibgt ou trente cayers de papier, pour en recolliger vn liure gros comme vn Calepin, & faire comme Pontanus *libros Tumulorum*. Si tu en veux veoir plusieurs, tu as entre nos Poëtes modernes Marulle, Iean second, Politian, le Vezeleyen, Flaminius, Nauagerius Molsa, Lampridius, Cota, Sadoletus: parmy les oeuvres desquels y a, de beaux Epitaphes: De tous lesquels l'on m'a raporté qu'un ieune docte personnage en a colligé trois volume, y compris les non imprimez qu'il a peu rechercher. Le premier liure est des antiques monumens, Le second des vers, Et le tiers des François: Mais ie luy conseille d'adiouster vn quatriesme des follastres Epitaphes.” *Uo.*, 212r–v.

115 „Nos anciens François ont accoustumé de faire des Cy gist: Ce qui se pratique encor fort auiourd'huy: Comme, *Cy gist honorable homme*. N. N. *Bourgoie de Paris, qui mourut le 10, Octobre, 1560, Priez Dieu qu'il luy face mercy*.” *Uo.*, 195r.

116 „Les autres Epitaphes se font par forme d'Elegies, comme tu en as en Virgile *de obitu Moecenatis*, & de tout autres sortes de vers, tout ainsi que se font les autres Epigrammes.” *Uo.*, 197r.

Egy koporsó-kőre való gondolat.

Ki e' Sírban fekszik, több sem kisebb nem vólt,
Csak Ember: született, ett, ivott, és meghólt.
Örökkévalóság múlt hosszú rendiben,
Míg űlt a' Valóval terhesűlt Semmiben:
Nem vágyott hajtani Valóság' partjára,
'S onnan lépni Világ' tágos piatzára.
Sem azonn nem búsułt, mikor jóni kellett,
Honnan vegyen eszet, Kezet, Lábat, Fejet.
A' ki a' semmiből ónként eléhozta;
Az, mind azzal ingyen megajándékozta.
E' Földet hogy kapta tele bolondokkal,
Meg oly' tele hagyja éppen hasonlókkal.
Bátor most számokat, mikor szállította
Ótet a' Sors útra; egyel apasztotta.
Haragudt, megbékélt, szeretett, és búsułt,
Ma élt, bóldog órát hólnaptól nem kúdułt.
Nem kívánta Éltit elé 's viszzahúzni;
Kész vólt mindenikre: maradni búcsúzni.
A' mi igen kicsiny részt az Egektől vett:
Mint az Illó hozta, vele kereskedett.
Melyikét mi végre a' Szerző alkotta:
Élt velek u'sora nélkül nem tartotta.
Most mind viszzaadja, egy kerek summába:
Pára, Tűz, Víz, Föld, Só, tér minden honnyába.
Hová sok üres Fő? bár rajta gyótródik,
Ő tudja; és azért semmit se tünődik.
Mert Angyalt, Órdögöt nem játszott, Ember vólt;
Mint Ember élt, 's mint egy Ember, úgy meg is hólt.¹¹⁷

Nézzük meg az ambik, kétértelmű sírverseket! Étienne Tabourot írja:

Láttam egy gazdag és tehetős Úrnak ezt a kétértelmű Epiáfiumát:

*Hic jacet vir amplessimus*¹¹⁸

117 ARANKA, *i. m.*, 92–93.

118 „J'ay veu d'vn riche & puissant Seigneur cest Epiaphe ambigu. *Hic jacet vir amplessimus.*”
Tabourot, 200r.

Jó párdarabjának tűnik Sándor István verse *Egy fösvénynek koporsó-kövére* 1821-ből. Hozzá kell tenni, hogy a tréfás verses sírfeliratokat a XIX. század első felében hazai folyóirataink java legitimálta a közléssel, és ebben a Szép-literatúrai ajándék, majd ennek folytatása, a Koszorú (mindkettő a Tudományos Gyűjtemény irodalmi melléklete volt) az élen járt: a magyar példákat innen veszem.

Itt fekszik egy Ember, a' ki semmit sem tett
Ingyen életében, 's felettébb gazdag lett.
Még a' sírjában-is azonn van bánattya,
Hogy ezt az Útazó ingyen olvashattya.¹¹⁹

A *gaillard* vagy *follastre* jelző ugyan vicces-mókásat jelent, de nem idegen az ilyen versektől a véres kegyetlenség sem, mert a viccesség és a mókásság gyakran ilyen. Ezek a „tréfás” epitáfiumok, lett légyenek bár folklór darabok, *fiktívek*, vagyis tényleges síremlékeken nem találhatók, mondja a lehető leghatározottabban Voigt Vilmos. Ebből a szempontból érdekes Tabourot-nak ama állítása, amely szerint Párizsban az 1570-es években *van* egy tréfás epitáfium, prózában. „Hogy valami tréfásat vegyítsek bele, ez Párizsban van, az Ártatlanok temetőjében. *Itt nyugszik Iolland Bailly, aki 88 éves korában hunyt el ezer 614-ben, özvegysége 42. évében, amit látott vagy láthatott elhunytá előtt a feleségétől való kétszáz kilencven és négy gyermeke.*”¹²⁰

Gyakran szól a sírvers pontosan megnevezett és még élő embernek:

A nagy Erasmus egyik ellensége mérgében készítette ezt a verset [...],

Nam nos Britones non curamus
Quantitates syllabarum.
Hic jacet Erasmus qui quondam bonus erat mus.
Rodere qui solitus Rодitur à vermibus.

De sokkal gyakoribb a kitalált névre (személyre) írott fiktív sírvers. Igen gyakran még név sincs, csak embertípus: a részeges, a kurva, a fösvény, a szenteskedő, a gyermek és család nélkül elholt vénlány stb. típusa. Ezeket vegyesen, Tabourot néhány példájával és az általam gyűjtött magyar példákkal mutatom be. Epitáfium, „[...] egy jó borisszáé: *Hic iacet Amphora vini.*”¹²¹ 1821-ből Gödör

119 Szép-literatúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez, 1821, Első Esztendei Folyamat, 58.

120 „Pour entremesler quelque chose de gaillard cestuy cy est à Paris au Cimetiere des Innocens. *Cy gist Iolland Bailly, qui trepassa mil v.c. x.iiij. l'an lxxxviiij. de son aage, le xliij. de son vefuage, laquelle a veu po peu veoir deuant son trespas deux cents quatre vingts & quinze enfans yssus d'elle.*” Tabourot, 201r.

121 „[...] Et d'vn bon biberon *Hic iacet Amphora vini.*” *Uo.*, 200r.

Lajos *Egy részeg sírköve* című versét idézem:

Vándor! ki e' sírhalomhoz
Valaha el vetődöl
'S kinek sírja légyen ez itt,
Magadban tán tünődöl! –
Itt nyugosznak hűlt porai
E' hant fedí tetemét
A' jámbornak, ki a' bornak
Esmérte tsak érdemét.
Meg halt! ah, legszebb halált halt
Nem érezte fájdalmát
Mert részeg volt. Nosza útas
Nézd meg – 's hagyd itt sírhalmát.¹²²

Benczúr József költeménye, az *Egy nagy ivó' testamentoma* 1826-ból sokkal gazdaságosabb, mert rövidebb:

Sír-kövemre ezt kell metszeni annyiszor,
Valahányszor lefér arra e' rövid sor:
Bor Bor Bor Bor
Bor Bor Bor Bor¹²³

Kifejezetten durvának mondható Tabourot-nál az a sírvers, amelyet előbb latinul ad, majd franciául. Az Akkordok Ura ezt azzal menti, hogy Vergilius-imitáció:

[Egy gyakran] fingó vénlányról, aki fingás közben halt meg, készült ez a vers:

*Vous qui passez priez Dieu pour ceste dame
Qui en petant par le cul rendit l'ame.*

[Te, aki itt jársz, fohászokdj Istenhez ezért a hölgyért, / Aki fingva a lelkét a fekéken át lehelte ki.] Ez Vergilius követése, aki azt mondta, *Purpuream vomit ille animam*. Mint aki Caquesangne-ban halt meg, és azt mondták róla:

122 Szép-literatúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez, 1821, Első Esztendei Folyamat, 192.

123 Szép-literatúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez, 1826, Hatodik Esztendei Folyamat, 110. További hazai példák állandóan szerepelnek a Hasznos Multságokban és a kéziratokban is.

*Purpuream cacat ille animam.*¹²⁴

Topikus és klisészerű a feleségétől megszabadult férj verses hála-sírverse. Álljon itt példaként Szeder Fábián *Epitaphiuma*:

E' sir földi kedves Feleségem,
Itt nyugszik meg oszlékony hamva.
Óh utazó! ne szánd özvegységem,
Meg vagyok már én is nyugodva.¹²⁵

Hogy mitől jó, közepes vagy silány egy fiktív sírvers, arról Étienne Tabourot adott egy „mikropoétikát”:

Léon Baptiste Albert megjegyzi, hogy az Epitáfiumok szépsége abban áll, hogy rövidék és érthetőek legyenek, sőt maga Plátón nem akarta, hogy négy sornál többet tartalmazzon, ezt követően felhossa Ovidius helyesen fordított versso-rait is.

*Grauez moy sur vne colonne
Brièfs qui mes fais puisse tenir,
Si qu'en courant tout personne
Les puisse lire et retenir.*¹²⁶

Arany János is szerzett „komoly” epitáfiumokat, de kapcsolatban állt Szilágyi Márton szerint közköltészeti gyökerű „vicces-mókás” sírversekkel is, három szöveg tanúbizonysága szerint.¹²⁷

124 „D'une vieille peteuse, qui mourut en petant, fut fait ce vers: *Vous qui passez [...] C'est vne imitation de Virgile qui dit ainsi, Purpuream cacat ille animam.*” Tabourot, 200r–v.

125 Szép-literaturai ajándék a Tudományos Gyűjteményhez, 1823, Harmadik Esztendei Folyamat, 96.

126 „Leon Baptiste Albert remarque que la beauté des Epitaphes consiste à estre briefs & intelligibles, & mesmes Platon ne vouloit pas qu'ils continssent plus de quatre lignes, suyuant quoy il allegue aussi les vers d'Ouide ainsi bien traduicts. *Grauez moy sur vne colonne [...]*” Tabourot, 209r.

127 „Ezen [a *Cigány-búcsúztatón*] kívül két olyan, folklórműfajokhoz köthető Arany-szöveget ismerünk (bár mindkét esetben valószínűleg nem Arany saját művéről van szó, hanem csupán tőle följegyzett rigmusokról), amely valamiképpen közköltészeti gyökerű. Arany maga jegyezte le ugyanis egy olyan népdalnak a dallamát, amely egy bizonyos Víg András temetéséről szólna, s amelyet Szendrey Zsigmond az 1920-as években mint tréfás sírfeliratot gyűjtött föl Nagyszalontán; Arany ehhez a dalhoz öregkorában rejtvénytyszerű, tréfás rajzot is készített. Hasonló ehhez a [*Tyúk András sírverse*], amelynek datálásához nincsenek fogódzóink; a négysoros szöveg egyébként is a tréfás sírversekhez (más terminológiával: a nevető fejfákhoz) látszik közelíteni

Ha innen nézzük, Weöres Sándor *Ócska sírversek* című kisciklusa mindent tud, amit a fiktív sírversek alkatáról tudni lehet. Mivel ezek a költemények közismertek és könnyen hozzáférhetőek, álljon itt csak a gyors és rossz partnerváltásban és „bujakórban” elholt nőszemély fiktív sírverse:

Sütő Borcsa valék, nem szégyen, nem titok,
Nagy veszély a kórság, csak annyit mondhatok,
Hétfőn még fehérre meszeltem a házat,
Keddi kakasszóra elvitt a gyalázat.¹²⁸

Ezzel a *Bigarrures* kötet végére értünk. És már korábban Étienne Tabourot két ízben emlegetett egy következő kötetet (az együttes kiadások később *Les Bigarrures et les Touches* címmel jelentek meg), itt, a befejezésben pedig így: *Hic fin du premier liure*. Itt az első könyv vége (213r). Mivel a későbbiekben már – természetesen fiktív szerzővel, álnévvel – csak Tabourot rövid értekezései és költeményei olvashatók, ez a befejezés a teljes *Bigarrures*-t a tabourot-i életmű prolegomenonjává teszi. A teljes tabourot-i oeuvre kulcsává.

Összegzés

Kétrészes tanulmányom viszonylag nagy terjedelmét az magyarázza, hogy egyszerre kellett anyagbemutatásnak és értelmezésnek lennie. Valamint az, hogy „a megkötéses írás” európai – és benne a magyar, illetve magyarországi – gyakorlata hatalmas kulturális tartomány. Láttuk, hogy a késő középkortól kezdve az egyes megkötéseket hol a poétikákhoz, hol a retorikákhoz csatolták (miközben e két területet évszázadokon át dominanciaviták kísérték), és a legritkábban foglaltak el központi helyet az értekezésekben. A szemlélet a megkötéses írások helyét szinte mindig a periférián jelölte ki. Ezzel szemben a következő állítást védelmeztem: a retorikák és a poétikák által rögzített szövegellőállítási gyakorlat önálló, sem *par excellence* a retorikához, sem *en particulier* a poetikához nem tartozó, hanem autonóm harmadik terület. Ha nem ismerjük fel e terület függetlenségét, akkor eltévedünk egy tartományban.

A Tabourot jellemezte és egyszersmind itt bemutatott *contrainte*-ek az európai művelődéstörténeten belül a Nautilus módjára viselkednek: egy-egy

a költeményt.” SZILÁGYI Márton, *Arany János és a sírversek = Minden es gyűjtemény I: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék (Artes Populares, 21), 170–171.

128 WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött írások: Versek, kisebb prózai írások*, 2, Bp., Argumentum–Weöres Sándor örökös, 2003, 560.

megkötés sokáig a szöveges (és vizuális) kultúra felszínén halad, majd alámerül, hogy kiszámíthatatlan időtartalom keresztül – láthatatlanul – a felszín alatt húzza meg magát. Ezért az egyes megkötések külön-külön történetének legfontosabb, ha úgy tetszik, legláthatóbb jelentkezéseit egyszerre kell minden mástól elkülönítetten vizsgálni, és – mivel gyakran ugyanabban az alkotásban több *contrainte* egyszerre jelenik meg – egymásmellettségük és összeláncolódásuk összefüggésében. Mint láttuk, a Nautilus-természet azzal jár, hogy vannak időszakok, amelyek kitüntetetten kedvelik a megkötéses írást, vannak, amelyekben ez az írásmód csak marginálisan jelenik meg, és vannak kifejezetten megkötésellenes periódusok. Például ilyen kitüntetett időszakot jelentett a XV–XVI. század fordulóján az ún. Nagy Retorikusok költészetcsináló gyakorlata, amelynek előfeltevéseit, eljárás módjait a „második retorika” értekezései (a Langlois-anyag) rögzítették. A XIX. század eleji francia irodalomtörténetírás gyakorlatilag eltemette ezt az egész hagyományt, az érzékenység korának szentimentális és romantikus személyiségfelfogása és irodalomszemlélete jegyében. Az elmúlt fél évszázadban e késő középkori, javarészt megkötéses irodalomfelfogás rehabilitálásában komoly szerepet játszott a szakfilológia, köszönhetően például az oly kitűnő Paul Zumthornak, illetve antológiájának,¹²⁹ amely a nagy retorikusok verses gyakorlatát beemelte a felsőoktatásba, és szaktanulmányainak (főként *A maszk és a fény* kötetnek),¹³⁰ nemzetközi konferenciáknak, és mindezzel párhuzamosan 1960-tól fogva az OuLiPo megkötéses írásgyakorlatának. Nálunk is kétségtelenül ennek az írásfelfogásnak a legkitüntetettebb időszaka a XVIII. század volt, a leg erősebb megkötésellenes időszak mintegy visszahatásként az 1810-es évektől jelentkezett, és nálunk is az érzékenység kora szentimentális és romantikus személyiségfelfogása és irodalomszemlélete jegyében. Jelentős rehabilitációról Kilián István könyvének kívül – amely a szövegtörténeti feltárást összeköti a XX. századi magyar képversek felvonultatásával és a párizsi Magyar Műhely gyakorlatának bemutatásával – nincs tudomásom. Erős jelekről persze tudhatni: a weöres sándorok költészetéről. De akár az elítélés motivációit és időszakait, akár a rehabilitáció motivációit és időszakait ma a művelődéstörténetnek szerintem *történeti poétikai nézőpontból* kell – nem megítélni, hanem megközelelni. Hogy a szakma a magyar megkötéses irodalmat és ennek rákövetkező megítélését „elemeljem” a XVIII. századtól és a XIX. század első felétől, jeleztem Tabourot mindazon megjegyzéseit, amelyek az egyes *contrainte*-eket ókori görög-latin eredetre vezették vissza (láttuk, ritka az olyan megkötés,

129 *Anthologie des grands rhétoriciens*, éd. Paul ZUMTHOR, 10/18, Paris, Union générale d'édition, 1994.

130 Paul ZUMTHOR, *Le masque et la lumière (La poésie des Grands Rhétoriciens)*, Paris, Éditions du Seuil, 1996.

mint a pikárd rébusz vagy az ellenszellentés, ahol az Akkordok Ura jeles antik előzményeket nem mutatott fel). És természetesen a kifejezetten megkötéses írásmódnak léteznek mai, modern és igen értékes gyakorlata, amelyet a legutódatosabban számomra az OuLiPo testesít meg.

Így a megkötéses irodalomnak Európában mindeztidáig mintegy két és fél-ezer éves hagyománya van, a fentebb említett Nautilus-természettel együtt. Mivel az anyag keletkezése hatalmas időtávlatra nyílik rá, nem csodálkozhatni, hogy a *contrainte*-ek időnkénti kultusza, időnkénti árapálya és időnkénti szigorú elítélése, ez a hullámmozgás csak egy-egy diszkrét (minden mástól elkülönült) ponton, vagyis csak adott költemény- vagy verscsoport esetében ragadható meg a művelődésszociológiai eszközeivel. A talalós kérdés a XIX. század első felében (és később is) ott van a folklór anyagban, és ott van Vörösmartynál, Kölcseynél és megjelenhet bárhol, akár a közköltészetben is.

Ennek az áttekintő tanulmánynak a (talán túlzott) ambíciója a szemlélet és a szemléleten belüli értékítélet valamelyes átformálása volt, és természetesen a figyelem ráirányítása arra a *Bigarrures*-re, amelynek az elmúlt évtizedekben nem egy nemzetközi konferenciát szenteltek, de ismeretének hazai nyomát nem találtam. A megkötéses irodalom *cruxa* mindig is a *contrainte*-es jelenségek megítélése volt, akárcsak ma: a számos OuLiPo-hívő mellett fél évszázada ott vannak ellenzői is, nagyjából ugyanazokkal az „érvekkel”, mint amelyekkel a Kazinczy–Döbrentei-nemzedék rontott neki a megkötések irodalmának a leoninustól kezdve a képverseken át az anagrammatizmusig. Mintegy második összegzés és befejezés gyanánt szeretném függelékben adni Kis János írását 1817-ből. Okosan és jó tollal megírt esszé ez, pontosabban az időszak egyik népszerű belletrista műfajának, az allegóriának, ráadásul a kettős allegóriának a műfajában. A tárgyat természetesen a megkötéses írásmód és ennek értékelése adja. A mű az „elmésség”, vagyis az észhasználat kétféle módjának megkülönböztetésével indul, ami azért figyelemre méltó, mert Kis János szerint (és szerintem is) az egyes megkötések nem műfajok, sem műfogások, hanem észjárások. Majd kettős álommal ábrázolja a megkötéses irodalom kétféle állapotát: az egyik álom a Megkötések Békéjét allegorizálja, a másik álom a Megkötések elleni Háború állapotát. Álom és allegória összekapcsolása lehetővé tette számára, hogy a megkötés-ellenesség egyoldalúságát elkerülendő és a szenvedély vezette viszonyulást felszámolandó *megértse* a problémakomplexumot.

Függelék

Kis János, *Az elmésségről*, Erdélyi Muzéum, Hetedik Füzet, 1817, 140–150.

Scribendi recte sapere est in principium et fons

Horat.

A'ki jól akar írni, annak érteni kell a' dologhoz és
tudománnyal kell bírnia.

Semmi sem bizonyosabb mint az, hogy minden Író szeretne elmésnek tartani, ha lehetne; mind a' mellett még is vagynak sok magokat mély gondolkodásúaknak tartó Pedántok, kik az elmés Írók munkáját üres szóból állóknak mondják lenni jóllehet magok is mindent elkövetnek, hogy olyanok lehessenek, millyenek azok, kiket ócsárolnak. Ugyan azért úgy találjuk, hogy sokszor fárasztják magokat az elme' és képzelődés' munkáival, mellyeknek készítése nékik kimondhatatlan vesződséget okoz. Ha az elmésség' becsét az illyenek szerint kellene meghatározni, jobb volna gálya-húzó rab, mint elmés Író lenni. De az elmésség egészen másban áll, mint abban, a' mit az illyen nagy szorgalmu és tudományu, de tompa elméjü tudósok' esze szülni szokott.

Az igaz elmésség, a' különböző gondolatok között találtató hasonlatosságoknak hamar és váratlanul észre vevésében, 's helyesen kifejezésében áll. Az igen szembe-tűnő hasonlatosságnak észrevételét nem lehet tulajdonképen elmésségnek mondani. Ha példának okáért valamelly Költő azt mondja, hogy Szeretőjének mejje olly fejér mint a' hó, az még nem elmésség; de ha sóhajtva azt teszi hozzá, hogy olly fejér 's egyszersmind olly hideg is, mint a hó, azt már elmés mondásnak lehet tartani.

Valamint az igaz elmésséghez, a' gondolatok' hasonlatossága kívántatik: úgy a' fattyú elmésséghez elegendő, ha vagy csak egyes betűk, mint p. 0. az Anagrammákban, 1) Chronogrammákban, 2) Lipogrammákban, és Akrostichonokban, vagy a Szillabák, mint az echoban, és a' czifra rímekben; vagy egész mondások és versnemek, mint az ollyan versekben, – mellyek tojásoknak, fejszéknek, oltároknek formáját viselik, egymáshoz hasonlítanak.

Valaminthogy az említett példák szerint az igaz elmésség a' gondolatoknak, a' fattyú elmésség pedig a' csupa szóknak hasonlatosságában áll úgy az elmésségnek még egy harmadik neme is vagyon, mellyben részént a' gondolatok, részént a' szók hasonlítanak egymáshoz; 's ezen nemet, megkülömböztetés okáért, elegyes elmésségnek lehet nevezni, melly abban a mértékben tökéletesebb, vagy hijánosabb, a' mellyben vagy a' gondolatoknak, vagy a' szóknak van benne több hasonlatossága. Az elmésségnek ezen neme igasság szerint csak az Epigrammákban, vagy az Epigrammákkal rokon apró versekben érdemel helyet. Ha a' régi

Írókat vizsgáljuk, nem is találjuk azt a' Görögöknél másutt, hanem csak az Epigrammákban, a' Rómaiaknál is Virgilben, Lucretzben, Catullban semmit sem, Horatzban igen keveset találunk belőle; de Ovidban igen sokat, és Martzialban csak-nem semmit sem egyebet mint ezt.

A' legjobb Kritikusok megbizonyították, hogy egy gondolat sem lehet szép, ha csak egyszersmind nem igaz is, és a' dolgok természetén nem fundáltatik; hogy az elmesség semmit sem ér, ha csak valóságra és józan okosságra építés szüli ezt a' szép egyszerűséget és természeti módot az írásban, mellyet a' régiek' munkáiban olly igen csudálunk, 's a' mellytől csak az ollyan írók szoktak eltávozni, kiknek lelke nem bír elegendő erővel a' gondolatokat tulajdon természeti szépségekben tündököltetni. Az ollyan Költők, kik lelkek' erőtlensége miatt a' természetnek azt a felséges egyszerűségét, mellyet a' régiek' írásaiban csudálunk, adni nem tudják, kéntelenek egészen idegen szépségeket hajhászni, 's az elmességnek minden nemei után, akár igazak, akár fattyuk legyenek, kapkodnak. Az ilyeneket Gothusoknak lehet a' Költők közt tartani; mert valamint a' Gothusok az építés' mesterségében, a' Görögök' és Rómaiak' egyszerűségét elérni nem tudván, azt elbódult képzelődésnek mindenféle kicsapongásai által igyekeztek kipótolni: hasonlóképen cselekesznek ezek is a' Poézisben. Az ilyen Írókat ismerik, és okos emberekkel társalkodnak, nem olvashatják bizonyos csömörlés nélkül.

Az elmességről még azt is meg kell jegyezni, hogy jóllehet annak a' gondolatok hasonlatossága, a' legtermékenyebb, de nem egyetlen-egy forrása; mert a gondolatoknak különbözőése, és egymással ellenkezése is szülhet elmés mondásokat a' millyenek p. o. az elmés antithesisek, vagy ellenmondások.

Allegoria az elmességnek különbözőele Nemeiről.

Humano capiti cervicem Pictor equinam
Jungere si velit et varias inducere plumas
Undique collatis membris, ut turpiter atrum
Desinat in piscem mulier formosa superne.
Spectatum admissi risum teneatis amici?
Credite, Pisones, isti tabulae fore librum
Persimilem, cujus, velut aegri somnia, vanae
Fingentur species; ut nec spes, necc apud uni
Reddatur formae. - - - -

Horat. A' Poe. v. 1-9

Ha ki emberfőhez lónyakat festene
Mindenütt más tagot rakna mint kellene
'S tollakkal keverné, 's rúttal hal formájával
Azt a' mit fennt kezdett szép leány orszával.

Nem nevetnétek, Barátim, művére
Midőn kérkedéssel hívna nézésére.

Elhigyjétek, Pizók, hív mássa e' képnek
A' vers, mellyben olyan zavart tárgyak lépnek
Előnkbe mint beteg' álmodozásai
Hol a' fő 's a' lábok, nem egy test tagjai.

Az emberi elme igen nehezen tud az olyan gondolatoktól egészen megválni, mellyekkel sokáig foglalatostkodott. Önként és magok szerént jőnek vissza azok ottan, ha nem hívjuk is őket; valamint a' tenger habjai még azután is egynéhány órákig mozgásban vagynak, minekutánna a' szél már lecsendesedett.

Ennek tulajdonítom azt az álmat, melly a' mult éjszaka az Elméségnek külömb-külféle nemeit, mellyekről az olvasókkal már ez előtt némelly jegyzéseket közlöttem, egy öszvefüggő allegóriába foglalta.

Álmamban egy olyan országba ragadtattam-el, melly tele volt mindenféle csudákkal és varázslatokkal, 's mellyben a' Hazugság istennéje uralkodott. Ez a tartomány a' fattyu elméség országának tartatot. Ebben semmi erdők, mezők, folyóvizek nem voltak az ő természeti formájokban. Némelly fák arany virágokkal kérkedtek; némellyek ezüst rojtokat, mások drága-köveket termettek. A' források mesterséges operai énekek' notájára csergedeztek; a' folyó-vizekben Szarvasok, Medvék, Vad-Disznók uszkáltak, partokon és réteken ellenben Delfinek, és másféle Halak sétáltak 's ugrándoztak. A' madarak nagy részének arany orra és emberi szava volt. A' virágok, tömjének, ambrának, és más drága fűszerszámoknak illatjával töltötték-bé a' levegőt, 's úgy öszve voltak egymással fonódva, hogy mesterséges hímvarázsokhoz hasonlítottak. A' Szelek távol levő szeretők' sohajtásiból állottak. A' mint ezen búbájós sivatagban ide 's tova járkáltam, nem állhattam-meg, hogy ezen külömbféle csudákról magammal fennszóval ne beszéltem volna. Úgy találtam nagy bámulásomra, hogy minden bokorban egy viszhang volt, melly az általam mondott szóknak némellyikét utánnam mondván, majd erősítette állításomat, majd ismét annak ellene szóllott. Az illy láthatatlan társaimmal tartott beszélgetés közben, egy igen setét erdőnek közepette észre-vettem egy Goth-ízlésű, és a' tudatlan századok' tarka barka találmányaival ékeskedő roppant épületet. Egyenesen feléje mentem, 's láttam, hogy az egy, ostobaságnak szentelt pogány templom volt. Belépván a' templomba, ott találtam ezen Istennét, a' ki hosszú czifra köntösbe lévén öltözve, egyik kezében egy könyvet, a' másokban egy csörgettyüt tartott. Jobbja felől a' szorgalom ült, és égő lámpás volt előtte; bal felől pedig a' vak kéz, mellynek vállán egy majom látszott. Lábai előtt egy csúfos készületű oltár emelkedett-fel; de a' melly, mint utóbb megtudtam, azért volt így készítve, hogy magát a' felülíráshoz alkalmaztathassa, melly körülötte volt. Az oltáron áldozatok helyett és gyanánt fejszék, szának, tojasok voltak, mellyeket papirosból faragtak-ki, és

versekkel bértak. A' templom tele volt Szerzetesekkel, kik külömbféle időtöltéseket választottak, a' szerént, a' mint kit kit közülök kéje vezetett. Egy részében a' templomnak egy regiment anagrammát láttam, mellyek szüntelen mozogtak, majd jobb majd bal felé fordultak, helyeiket változtatták, és mindenféle csudálatos formákban, ábrázatokban szüntelen ide 's tova jártak.

Nem messze ezektől egy sereg Akrostichonok voltak, a' kik igen külömböző emberekből állottak, 's ezen hadi rend három sorban állíttatott, a' Tisztek mindenik sorban bal kéz felől az első helyet foglalták-el, 's legalább hat lábnyi magasságuk; a' köz katonák ellenben, mellyek a' tisztek után foglaltak helyet olly törpék voltak, hogy alig lehetett őket nevetés nélkül látni. Az Akrostichonok megett két vagy három sorban Chronogrammák voltak, mellyek az Akrostichonoktól csak abban külömböztek, hogy az ő Tiszteik egyik kezében üveg órát, a' másik kezekben egy sarlót fogtak, mint az idő szokott lerajzoltatni, és helyeiket azon köz emberek között, mellyeket vezéreltek, majd elől, majd középen, majd hátul foglalták-el.

A' templom közepén, épen az Istenné szemei előtt Tryphiodorusnak, a' Lipogrammatistának árnyéka tánczolt huszon négy személyekkel, kik egymás után sorjában kergették őket, egy paraszt tánczban, a' nélkül, hogy utól érték volna.

Midőn a' templom napnyúgoti részén nagy foglalatoságot sejdíttem; végre kívántam járni, mit csinálnak; úgy találtam, hogy a' templom ezen osztályában a' képpel-írások' tágas tárháza volt. Külömbféle, 's igen külömböző természetü dolgok voltak itt csomóba kötve, 's egy halomba hányva. Lehetett itt vasmacskát, keszkenyőt, kalapot, ekét, 's más külömbféle dolgokat egy nyalábba öszvecsinálva látni. Midőn egy azok közül, kik e'féléket csináltak, látta, hogy csudálkozom: azt mondotta; ezen nyalábokban igen sok elmésség van elrejtve, a' mit meg is akart hosszason magyarázni; de én szívességét megköszömvén, mentettem magamat, hogy nincs időm meghallgatni. Midőn a' templomból kifelé mentem egy másik szegletben férjfiakat és asszonyokat láttam együtt, a' kik rímekkel mulatták magokat, 's igen jó ízűen nevettek, 's legjobb izűn akkor, ha valaki czifra, vagy kettős rímet mondott.

Nem messze ezekhez, egy más víg sereg azzal mulatta magát, hogyan lehet egyik egyik személyt a' másik gyanánt nézni, e' végre páronként voltak mindnyájon elosztva, mindenik pár tetétől talpig egyforma ruhában volt öltözve, jóllehet ábrázataik egymástól egészen külömböztek. Ezen egyforma öltözet azt cselekedte, hogy néha az öreg emberek gyermekeknek, az asszonyok férjfiaknak, Szerecsenek Európabélieknek tartattak, a' mi valahányszor történt, mind annyiszor nagy nevetés lett. Reájok ismertem csak hamar, hogy ezek meg annyiszor Szójátékok voltak.

De minthogy ezen bűvös-bájós erdőből, melly fejemet már csak nem megzavarta, igen kívántam kimenni: itt hagytam a' Templomot, 's a' mellette lévő mezőn, olly sebesen keresztül futottam, valamint tudtam. Még nem messze ér-

tem, midőn trombita-harsogást, 's egy olyan lármát hallottam, melly valami el-
lenséges seregnek jövetelét látszott jelenteni; a' mint hogy nem is volt külömben
e dolog. Egy tágas térségen nem sokára nagy világosság terjedett-el, melly egy
felséges tekintetű személyt vett körül, a' kinek neve Valóság volt. Jobb keze
felől ennek egy Isten ment, ez vállán tegzet viselt, 's kezében nyílakat tartott,
melly Elmességnek nevezetett. Ezen két ellenségnek közelítése a' hamis
elmességnek egész országát nagy félelemmel és rettegéssel töltötte-el, úgy hogy
ezen tartománynak Istennéje személye szerént megjelent az ország' szélein lévő
várakban azon seregekkel együtt, mellyeket elébb a' Templomban láttam, 's
ezen seregeket hadi rendbe állította az ellenséggel léendő szembe-szállás végett.
Minthogy az ellenség igen lassan jött előre, azon lakosoknak, kik a' hazugság'
tartományaival határosok voltak, elegendő idejek volt egy egész hadi sereget
összevgyűjteni a' végre, hogy Neutralisok lévén, magokra vigyázzanak és az üt-
közet kimenetelére várakozzanak.

Meg kell jegyeznem, hogy az eddig leírtt bűvös-bájos tartománynak szé-
leit az elegyes elmességnek külömbféle nemei lakták, mellyeknek igen csúfos
tekintetek volt, midőn hadi seregbe állottak. Voltak közöttök olyan férjfiak, kik-
nek testek teljedes tele volt nyilakkal, 's olyan asszonyok, kiknek szemeik gyújtó
üvegek látszottak lenni; voltak továbbá lángszínű férjfiak, és hőmejű asszonyok
is. Lehetetlen volna minden csuda-képeket leírni, mellyekből ez a' hadi sereg
állott, 's mellyek egymás ellen kardra keltek, és két részre oszlottak. Az egyik
rész a' Valóság zászlójához állott, másik pedig a' hamisság zászlójánál maradt.

A' hazugság' Istennéje Óriás nagyságu volt 's egynehány lépésnyire előre
ment hadi serege előtt. De midőn az a' tiszta fényű világosság, melly a' Való-
ságból kisúgárgzott, reá szolgálni kezdett, észrevehetetlenül enyészett, annyira,
hogy kevés idő mulva, csupa árnyéknak látszott. Utóbb, midőn a' Valóság hozzá
ért, úgy elenyészett annak fényétől, hogy semmi nyoma se maradt. Valamint
a' nap' keltekor a' csillagok halaványulnak, és egymás után egészen elenyésznek:
úgy járt ezen Istenné is, kevés idő alatt mindnyájon semmivé lettek. Hasonló-
képen lett a' dolog egyéb varázslatokkal is: a' templom elsüllyedett, a' halak a'
vizekbe, a' vad állatok a' mezőkbe, erdőkbe mentek; a' források csergedezése-
ket, a' madarak természeti hangjokat, az élőfák leveleiket, a' virágok illatjokat,
's az egész természet igaz és saját ábrázatját visszanyerték. Jóllehet még ekkor
is mindég aludtam, még is úgy tetszett, mintha új álomból ébredtem volna-fel,
midőn a' csuda varázslatokkal teljes tartományt erdőkké, mezőkké, halmokká,
és völgyekké láttam változni.

Mihelyt ezen csúfos csudák, mellyek képzelődésemet igen megzavarták
eltűntek, megláttam egész mivoltában az elmességet és valóságot, még pedig
mind kettejeket egyszerre, mert egyiket a' másik nélkül lehetetlen volt látni.
Hátok megett egy külömbféle figurákból álló nagy sereg látszott. A' vitézi Köl-
temény' Geniusza borostyán-koszorús fővel, 's fegyveres kézzel jelent-meg. A'

Szomoru-játék Cyprus koszorút, és vérbe mártott köntöst viselt. A' Szatirának ábrázatján mosolygás látszott, 's ruházatja alatt tör volt elrejtve. Az ékesszólást a' kezében tartott mennykőről, 's a' víg játékot álорczájáról lehetett megismerni. Az Epigamma ezen és más figurák után jött a' leghátulsó csoportban, a' hová azért állítatott, hogy az ellenséghez által ne szökhessék, mert olyan gyanú volt felőle, hogy szívében ahhoz hajlik. Az Elmésség Istenének látására igen örűltam, de egyszersmind meg is ijedtem; olly nyájos tekintetű, de egyszersmind olly éles és általjáró szeműis volt, hogy nehéz megmondanom, a' szeretet volt é bennem nagyobb, mellyel hozzá vonattattam, vagy a' félelem, mellyet okozott. Midőn soká néztem vizsgáló lélekkel, levett válláról egy nyílakkal teljes tegzet, 's ki-mondhatatlan örömemre megakart vele ajándékozni. De a' mint ezen becses ajándéknak elvételére kezemet kinyujtottam, megütöttem azt egy székbe, 's hirtelen felébredtem.